

УДК 94(477:282.247.2-192.2):[904:911/37]”04/14”

ВІД ПЛЕМІННОГО СОЮЗУ ДО КНЯЗІВСЬКОГО УДІЛУ: БУЖЕСЬКА ВОЛОСТЬ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Віталій ЛЯСКА

ГО “Українська Галицька Асамблея”,
проект “Локальна історія”
вул. Технічна, 6/1, Львів, 79000, Україна

Охарактеризовано середньовічну Бужеську волость, територіальне ядро якої склалося наприкінці I тис. н. е. у рамках формування племені бужан. На основі писемних джерел з’ясовано етнокультурну приналежність бужан до волинської групи племен, що підтверджено особливостями поховальної практики їх носіїв. Доведено потужні хорватські інфільтрації у бужанське середовище, виражені конструктивними вирішеннями у будівництві опалювальних споруд. Первісне територіальне ядро бужан становило скупчення поселень поблизу Неслухова та Ріпнева, у VIII – на початку XI ст. зафіксовано появу селищ у басейні Полтви й внутрішні міграційні потоки спрямувались вниз по течії Західного Бугу та його гідромережі. Кристалізація ареалу розселення бужан відбувалась паралельно з потестарними процесами в їхньому середовищі й остаточно оформилась в результаті спорудження в середині – наприкінці X ст. городища долітописного Бужеська. Адміністративне “облаштування” верхів’їв Західного Бугу, яке впроваджувалося під князівським патронатом, довгий час опиралося на племінний поселенський простір як на звичну територіальну матрицю. Попри постійну конфронтацію між галицькими та волинськими князями, можемо говорити про стабільний розвиток Бужеської волості, піком якого стало “вокняжіння” тут у 1157–1168 рр. Ярополка Ізяславовича.

Ключові слова: Русь, Бужеська волость, Бужеськ, бужани, *districtitus Busznensis*, галицько-волинське пограниччя, літопис, городище, поселення, ретроспективний метод.

Територіальна організація галицьких та волинських земель у княжу добу в сьогочасних умовах розвитку української медієвістики, зазвичай, перебуває на узбіччі історичних студій. Особливо гострою відчувається потреба у дослідженнях такого спрямування, коли мова заходить про поділ руських земель чи князівств на окремі волості, що за словами Анджея Янечека виконували “роль модуля територіальної структури, підставової, багатофункціональної та надзвичайно тривалої одиниці, яка формує скелет просторової державної системи”¹. Крім того, на перешкоді всебічному вивченню територіального “облаштування” руських волостей стає певна “розірваність” наукового процесу, яка фактично призводить до формування паралельних реальностей того чи іншого регіону: однієї, відомої за писемними джерелами, та іншої, інтерпретованої за даними археології.

¹ Andrzej Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w.* (Warszawa: Zakład Wydawniczy Letter Quality, 1993), 29.

До числа малодосліджених одиниць адміністративного устрою Південно-Західної Русі належить Бужеська волость, формування якої відбувалося на ґрунті симбіозу княжих традицій та потужної територіальної матриці племінного союзу бужан. Локалізація бужан у верхів'ях Західного Бугу не викликає серйозних заперечень у науковому середовищі², за винятком невдалих спроб їх перенесення до басейну Південного Бугу³, на терени Підляшшя⁴ чи західнослов'янські території⁵, зокрема Мазовію⁶. Складнішою виглядає справа з хронологічним окресленням бужан, яке традиційно ґрунтується на скупих літописних відомостях. Старша генерація дослідників, надто буквально аналізуючи літописні відомості, вважала, що на території Волині жили дуліби, бужани та волиняни, одне і те саме плем'я, яке послідовно змінювало свою назву⁷. На противагу цим концепціям Олексій Шахматов стверджував, що на Волині відбувалась не зміна племінних назв, а переселення племен⁸. На вразливість гіпотези про три хвили

² Леонтій Войтович, "Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі," *Волино-Подільські археологічні студії* 1 (1998): 290–291; Микола Котляр, *Галицько-Волинська Русь* (Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1998), 21; Роман Чайка, "Підсумки досліджень пам'яток літописних бужан в Західному Побужжі," в *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*, ред. Володимир Баран (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001), 261–267; Петро Довгань, "Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України," *Вісник Інституту археології* 3 (2008): 46–57; Юрій Мердух, "До історії давнього Бужська (Буська)," у *Другі "Ольжині читання"*, ред. Борис Возницький (Львів: Манускрипт, 2007), 44–45 та ін.

³ Józef Skrzypek, *Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), 130–131; Борис Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва: Наука, 1982), 236–237; Михайло Брайчевський, *Вибране* (Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009), 347.

⁴ Joachim Herrmann, *Zwischen Hradschin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslawen* (Leipzig: Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1971), мапа.

⁵ Stanisław Zakrzewski, *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski* (Lwów: Towarzystwo Popierania Nauki Polskiej z Funduszu Bolesława Orzechowicza, 1917), 32–35.

⁶ Eugeniusz Kucharski, "Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie "Geografem bawarskim," *Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich w Poznaniu* I (1925), 6.

⁷ Николай Барсов, *Очерки русской исторической географии. География первоначальной летописи* (Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1873), 85–87; Аркадий Лонгинов, *Червенские города. Исторический очерк, вь связи съ этнографіей и топографіей Червонной Руси* (Варшава: Тип. Варшавскаго учебнаго округа, 1885), 27; Александр Андрияшев, *Очерк истории Волинской земли конца XIV столетия* (Київ: Тип. Императорскаго Университета Св. Владимира, 1887), 7–8; Помпей Батюшков, *Холмская Русь. Историческія судьбы русскаго Забужья* (Санкт-Петербург: Тип. Товарищества "Общественная польза", 1887), 2; Сергей Середонин, *Историческая география* (Петроградъ: Тип. Главнаго Управленія Удѣловъ, 1916), 134–135; Владимир Мавродин, *Образование древнерусского государства* (Ленинград: Изд-во Ленинградского Государственного Университета, 1945), 85–86; Михайло Кучинко, "Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посяння," *Археологія* 16 (1975): 80; Іван Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство* (Київ: Наукова думка, 1984), 57–58 та ін.

⁸ Алексей Шахматов, Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей (Санкт-Петербург: В. С. Белашевъ и К., 1899), 19–20; *Его же. Древнѣйшія судьбы русскаго племени* (Петроград: Государственная типография, 1919), 25.

переселення на Волині звернули увагу ще сучасники О. Шахматова, передусім, Михайло Грушевський⁹. Не зустріла вона підтвердження і пізніше, зокрема, Леонтій Войтович слушно зазначає: “...якщо би в VII–X ст. у Волинській землі тричі відбулася зміна населення, то такі події неминуче знайшли б певний відбиток в археологічному матеріалі, чого не спостерігаємо”¹⁰.

Водночас, у тексті “Баварського географа”, укладеного на початку 870-х років у швабському монастирі Райхенау на Баденському озері¹¹, зафіксовано як “*Busani*”, так і “*Uelunzani*”¹². Одночасна згадка в “Баварському географі” як бужан, так і волинян дає поважні підстави сумніватися в однозначності еволюційного підходу до трактування літописного повідомлення про бужан та волинян. Тому потрібно дещо змістити акценти дослідження й відмовитися від марних пошуків хронологічної послідовності у цьому фрагменті на користь просторового окреслення літописцем цих племен. Як вдало відмітив Петро Довгань, основний дискусійний момент полягає у різнописанні окресленого уривку в Іпатіївському та Лаврентіївському списках літопису¹³. Зокрема, літопис за Лаврентіївським списком так описує розселення бужан та волинян: “Бужане. зане сѣдоша по Бугу послѣже же Вельынѣне”¹⁴, натомість в Іпатіївському списку бачимо: “Бужане. зане сѣдѣть по Бугу. послѣже не Волынѣне”¹⁵. Визначальна відмінність тут полягає у вживанні до кореня -сѣд- двох різних суфіксів -оша та -ать, додавання яких у старослов’янській мові позначає відповідно минулий та теперішній час¹⁶. Ситуація ще більше проясниться, якщо трактувати слово “послѣже” не як ланку хронологічної послідовності, а як вказівку на розмежування у просторі, тобто волиняни жили “після них” (бужан), нижче за течією Західного Бугу¹⁷.

⁹ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904), т. 1, 180–181.

¹⁰ Леонтій Войтович, “Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства,” *Вісник Львівського університету: Серія історична* 45 (2010): 14.

¹¹ Докладніше див.: Александр Назаренко, *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий* (Москва: Наука, 1993), 7–11; Александр Назаренко, “Русь и Германия в IX–X вв.,” в *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г.*, ред. Анатолий Новосельцев (Москва: Наука, 1994), 35–61; *Его же*, “Хазары, русь, луколяне, венгры”: народы Восточной Европы в «Баварском географе», в *Древняя Русь в свете зарубежных источников: учеб. пособие для студентов вузов*, ред. Елена Мельникова (Москва: Логос, 1999), 294–295.

¹² Александр Назаренко, *Немецкие латиноязычные источники*, 13–14.

¹³ Петро Довгань, “Бужани як етнічний та державотворчий чинник,” 53.

¹⁴ *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)* (Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926), т. I: Лаврентьевская летопись, 11.

¹⁵ *ПСРЛ* (Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908), т. 2: Ипатьевская летопись, 8.

¹⁶ Татьяна Иванова, *Старославянский язык* (Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1998), 157, 165.

¹⁷ Ярослав Онищук, “Етнічні процеси на Волино-Подільському пограниччі напередодні утворення держави Данила Галицького,” у *Доба Короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали міжнар. наук. конф., Львів, 29–30 листопада 2007 р.*, ред. Тарас Откович та Зоряна Лильо-Откович (Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008), 180; Петро Довгань, “Бужани як етнічний та державотворчий чинник,” 53–54.

Властиво тому, беручи до уваги свідчення “Баварського географа”, ми схильні покладатися на текст Іпатіївського списку, який описує бужан та волинян як синхронні племена, що проживають на різних теренах. На захід від них розселилися черв’яни (“*Zerivani*” / “*Zuireani*”)¹⁸, які замешкували землі в межиріччі верхніх течій Західного Бугу та Вепру¹⁹. Таким чином, підтверджується гіпотеза Л. Войтовича про те, що у VII–X ст. Волинську землю населяли кілька етнічно споріднених племен. На певних історичних проміжках вони періодично творили єдині політичні союзи, які носили назву за іменем племені-гегемона²⁰.

Виглядає на те, що ареали розселення цих племен були районами поширення невеликих етносів, які вирізнялися особливостями свого побуту, звичаїв та елементами матеріальної культури²¹. Так, Генрик Пашкевич, довільно трактуючи писемні джерела, дійшов висновку, що бужани належали до західних слов’ян²². Цьому твердженню суперечить Михайло Кучинко, водночас сумніваючись у можливості виокремлення конкретних етнокультурних особливостей цього племені²³. Хоча, варто зазначити, що поховальному обрядові бужан притаманні яскраво виражені волинські риси. Саме до категорії волинських поховальних пам’яток варто віднести курганний кремаційний могильник IX ст. поблизу с. Новосілки (колишні Новосілки Ліські) Кам’янка-Бузького району Львівської обл.²⁴. Окрім того, можемо стверджувати про потужні хорватські інфільтрації у бужанське середовище²⁵, які найкраще ілюструють характерні риси житлобудівництва, зокрема, конструктивні вирішення у будівництві опалювальних споруд. У науковому середовищі вже аксіоматичним стало твердження про

¹⁸ Александр Назаренко, *Немецкие латиноязычные источники*, 13–14.

¹⁹ Віталій Ляска, “Між Прагою, Києвом та Гнєзно. *Zerivane / Zuireani* “Географа Баварського”: до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі,” *Княжа доба: історія і культура* 8 (2014): 9–71.

²⁰ Леонтій Войтович, “Етнотериторіальна підсонова формування,” 286; *Його ж*, “Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.,” 14.

²¹ Владимир Королюк, “Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы,” в *Формирование раннефеодальных славянских народностей*, ред. Владимир Королюк (Москва: Наука, 1981), 18.

²² Henryk Paszkiewicz, *Początki Rusi* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1996), 72–82.

²³ Михайло Кучинко, *Історія населення Західної Волині, Холмищини та Підляшшя в X–XIV ст.* (Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009), 358.

²⁴ Ярослав Пастернак, “Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936,” *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історико-філософської секції* 154 (1937): 264; *Його ж*. *Археологія України* (Торонто: Н.Т.Ш., 1961), 525.

²⁵ Про такі асиміляційні процеси може свідчити те, що бужани поруч з хорватами, вочевидь, брали участь у заселенні Далмації. На такі думки наштовхує існування в цьому регіоні окремої жупи Бужани (*Bužani*) з однойменним осередком Бужан (*Bužan*), який інколи фігурує, як Поторян (*Potoryan*). До останнього топоніму маємо чіткі паралелі у верхів’ях Західного Бугу, зокрема Поторицю під Червоноградом та Потурин поблизу Варяжа. Цікавим є і той факт, що серед легендарних вождів першої хвилі заселення хорватами Далмації – п’ятьох братів і двох сестер, згадана Буга (Юрій Мердх, “До історії давнього Бужська,” 45).

побутування у другій половині I тис. н. е. різних типів (за будівельним матеріалом) печей у слов'янських житлах на Прикарпатті (кам'янки) та Західній Волині (глиняні)²⁶.

Прикметно, що у верхів'ях Західного Бугу в житлах останньої чверті I тис. н. е. зафіксовано печі, споруджені як з каменю (Буськ²⁷, Деревляни²⁸), так і з глини (Буськ²⁹, Тишиця³⁰, Ріпнів³¹) (Рис. 1). Найбільш висунутими на північ пам'ятками, де зафіксовано печі-кам'янки, є два поселення в урочищах Димниця та Звіринець поблизу с. Ромош Сокальського району Львівської обл. Щоправда, тут побутували різнотипові опалювальні споруди: кам'янка, виявлена у житлі V–VI ст.³², та глиняні печі в спорудах X – початку XI ст.³³. Окрім того, на поселенні в урочищі Димниця виявлено декілька заглиблених жител з печами-кам'янками, час функціонування яких Владислав Кропоткін окреслює XII–XIII ст.³⁴. Однак відсутність у звітах та публікаціях чіткої стратиграфічної колонки

²⁶ Володимир Баран, *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю* (Київ: Наукова думка, 1972), 24–25; Михайло Филипчук, “Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в Українському Прикарпатті,” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 6 (1995): 231–232; Любомир Михайлина, *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами* (Київ: Інститут археології НАН України, 2007), 92, 97; Володимир Петегрич, “Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель,” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 11 (2007): 104; Михайло Кучинко, *Історія населення Західної Волині*, 120–121.

²⁷ Михайло Филипчук, Звіт про рятувні роботи Буської госпдогвірної археологічної експедиції № 61 в 1988 р. на місці будівництва заводу “Автопромпокриття”, Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1989/127, арк. 2–3, рис. 3; Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження,” *Вісник Інституту археології* 3 (2008): 142, 146–147, рис. 10.

²⁸ Роман Чайка, Археологические исследования в зонах мелиоративных работ Львовского облводхоза в 1987 г., Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1987/144, арк. 19–20; *Його ж*, “Підсумки досліджень пам'яток”: 263–264.

²⁹ Володимир Петегрич, Звіт про роботу Буської госпдогвірної археологічної експедиції в 1989 р., Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1989/221, арк. 3, 8, рис. 10; Петро Довгань, “Північно-східна ділянка городища літописного Бужська,” *Археологія і давня історія України* 1 (2010): 350–362, рис. 3.

³⁰ Роман Чайка, Звіт про археологічні дослідження у верхів'ях Горині, Стиру, Зх. Бугу в 1979 р., Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1980/83, арк. 2–3; Микола Пелещин та Роман Чайка, “Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–XI ст.),” *Вісник Львівського університету: Серія історична* 24 (1988): 54.

³¹ Витольд Аулих, “Славянские поселения у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области,” в *Славяне накануне образования Киевской Руси*, ред. Борис Рыбаков (Москва: Изд. Академии наук СССР, 1963), 372, 378.

³² Лариса Крушельницкая, и Марьяна Долынская, “Работы Западнобугской экспедиции,” *Археологические открытия 1971 года* (1972): 367.

³³ Витольд Аулих, “Древнерусское поселение на Западном Буге,” *Археологические открытия 1968 года* (1969): 327–329.

³⁴ Владислав Кропоткін, Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальського р-на Львовской обл. в 1975 году, Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1975/124, арк. 4; *Его же*, Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальського р-на Львовской обл. в 1976 году, Науковий архів Інституту археології НАН України,

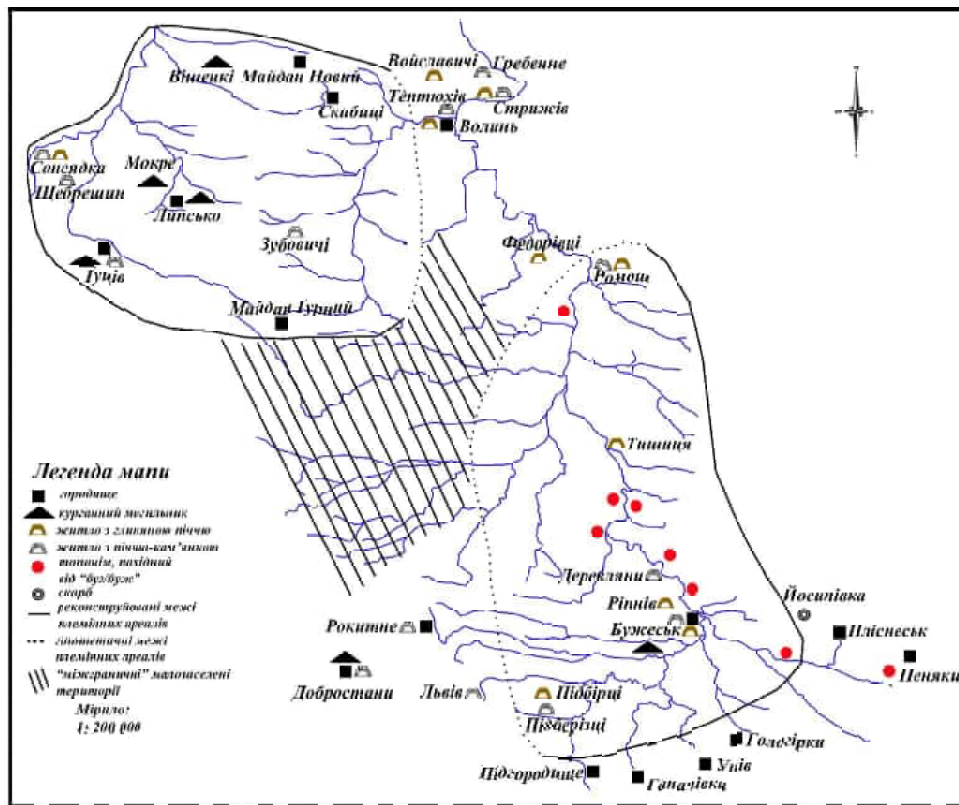

Рис. 1.

Мапа. Черв'яни та бужани у світлі писемних та археологічних джерел

слов'яно-руського горизонту на Ромошівському поселенні дає підстави сумніватися у достовірності такого датування. Тим паче, у XII–XIII ст. для житлобудівництва на теренах всієї Русі характерні вже опалювальні споруди, зведені з глини³⁵. Як наслідок, житла з печами-кам'янками, досліджені В. Кропоткіном, варто датувати щонайпізніше XI ст., а, швидше за все, і більш раннім часом.

Зведення опалювальних споруд різного типу на такій порівняно незначній території варто розглядати як поєднання наддністерської та волинської традицій житлобудування³⁶. Як слушно зазначив Ярослав Погоральський, побутування печей обох типів на синхронних пам'ятках у верхів'ях Західного Бугу можна пояснити локалізацією тут племені бужан³⁷. Вочевидь, Верхнє Побужжя у ранньому середньовіччі було своєрідною контактною зоною між хорватською та волинською племінними спільнотами, на ґрунті симбіозу яких і сформувались етновизначальні риси об'єднання бужан. Традицію присутності у верхів'ях Західного Бугу змішаного населення підтверджує і запекла боротьбою за Бужеську волость у XI–XII ст. між галицькими та волинськими князями. Характерно, що співіснування різних типів печей у ранньосередньовічних житлах межиріччя Стиру й Горині та Лісостепоного Правобережного Подніпров'я дослідники також пояснюють специфікою цих регіонів, які були контактними зонами між різними племінними утвореннями³⁸.

Стосовно ареалу розселення бужан, то зважаючи на скупість писемних джерел, в літературі його окреслюють у доволі загальних рисах. До прикладу, Роман Чайка, а вслід за ним і П. Довгань, базуючись на топонімічному матеріалі, проводять лінію розселення цього племені від Буська на півдні до Володимира-Волинського на півночі³⁹. Проте, північна межа такої реконструкції хибує на надто виразне вклинювання у територію волинян та, фактично, включення літописного Волиня – столиці волинян⁴⁰, до племінного ареалу бужан. Натомість, залучення

од. обл. 1976/114, арк. 9; *Его же*, Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской обл. в 1977 году, Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1977/122, арк. 8; *Его же*, Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской обл. в 1984 году, Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1984/93, арк. 4.

³⁵ Павло Раппопорт, *Древнерусское жилище* (Ленинград: Наука, 1975), 153–154, рис. 57.

³⁶ Володимир Петегирич, “Поселенські структури V/VI–X ст.,” 103; Ярослав Погоральський, “Опалювальні споруди у житлах V–X ст. з порубіжжя Волині та Прикарпаття,” *Археологічні дослідження Львівського університету* 12 (2009): 65–67, 75–76.

³⁷ Ярослав Погоральський, “Опалювальні споруди,” 76.

³⁸ Валентина Петрашенко, “Житла VIII–X ст. на Правобережному Подніпров'ї,” *Археологія* 37 (1982): 56; Богдан Прищепа, “Житла X–XI ст. на Волинській височині,” *Археологія і давня історія України* 2 (2010): 232.

³⁹ Роман Чайка, “Підсумки досліджень пам'яток літописних бужан,” 267; Петро Довгань, “Бужани як етнічний та державотворчий чинник,” 54, рис. 1.

⁴⁰ Анджей Поппе, “Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі,” *Український історичний журнал* 6 (1960): 56–60.

археологічних матеріалів у сукупності з аналізом географічних особливостей регіону дає можливість більш повно, хоч і недосконало, деталізувати межі розселення бужан (*Рис. 1*). Осердя поселенських структур цього племені був Західний Буг, а найбільш густо заселеною – територія дещо вище його витоків аж до впадіння у нього річки Рати. На півдні та південному сході бужани межували з карпатськими хорватами. Цю границю доволі добре ілюструють природні кордони, а саме – горбогірні пасма Розточчя, Гологір та Вороняк, на яких зафіксовано низку хорватських укріплень IX–X ст. у Рокитному⁴¹, Підгородищі⁴², Ганачівці⁴³, Уневі⁴⁴, Гологірках⁴⁵, Пліснеську⁴⁶ та Пеняках⁴⁷. Прикметно, що ця межа в загальних рисах збігається з кордоном між Волинською та Галицькою землями у княжі часи.

Східна межа розселення бужан, вочевидь, розпочинались від верхів'їв Золочівки, далі проходила вздовж узгір'їв Вороняк, а пізніше простягалась по вододілу між Західним Бугом та Стиром. Укріплення у Пліснеську, розташоване на північних схилах Вороняк, у верхів'ях Західного Бужка, допливу Західного Бугу, за особливостями планувальної структури та археологічним матеріалом, варто зараховувати вже до типових хорватських городищ Прикарпаття⁴⁸. Стосовно, західної межі бужан, то її доволі важко реконструювати. Хоча, варто відзначити, що літописне “Подгорье”⁴⁹, розташоване на північ від Розточчя, у VIII–X ст. було мало заселене та, ймовірно, становило своєрідну нейтральну зону між різними етнічними спільнотами⁵⁰. Зміну північної межі ареалу бужан навряд чи можна достовірно окреслити, хоча цілком ймовірно, що вона корелюється з “просуванням” уверх по Західному Бугу жителів з печамикам'янками. Нагадаємо, що такий тип опалювальних споруд найбільш висунутий

⁴¹ Володимир Шишак та ін., “Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі,” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 16 (2012): 307–330.

⁴² Михайло Филипчук, “Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл.,” *Вісник Інституту археології* 2 (2007): 113–120.

⁴³ Орест Корчинський, Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього, Науковий архів Інституту археології НАН України, од. обл. 1996/111, арк. 160–161.

⁴⁴ Роман Берест, “Дослідження оборонних укріплень Унівського городища,” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 11 (2007): 281–285.

⁴⁵ Михайло Филипчук, “Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції” *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині* (1991): 94–95.

⁴⁶ Михайло Филипчук, “Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час,” *Вісник Інституту археології* 4 (2009): 5–7.

⁴⁷ Ярослав Онищук, “Нові матеріали до вивчення давньоукраїнських пам'яток Вороняцького горбогір'я,” у *Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження)*, ред. Роман Лубківський, Богдан Чайковський, Роман Шуст (Львів: НФВ “Українські технології”, 1999.), 25.

⁴⁸ Михайло Филипчук, “Структура Пліснеського археологічного комплексу,” 5–7.

⁴⁹ Докладніше див.: Віталій Ляска, “Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях,” *Княжа доба: історія і культура* 7 (2013): 109–136.

⁵⁰ Віктор Войнаровський, “Верхнє Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя (I тис. н. е.),” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 12 (2008): 175–179.

на північ у районі Ромоша, тим паче, на розташованому трохи вище по Західному Бугу поселенні в Тудорковичах (до 1993 р. – Федорівці) зафіксовано два житла VIII–IX і X–XI ст. вже з глиняними печами⁵¹ (Рис. 1).

Територію, яку посідали бужани, характеризує вигідне розташування на торговельних комунікаціях. Цю тезу підтверджує скарб арабських дирхемів з Йосипівки під Олеськом, локалізованої неподалік західної границі бужан з хорватами. До цього скарбу належало бл. 5000 дирхемів, з яких найдавніша монета датована 708/709 р., а найраніша – 811/812 р.⁵². Місцезнаходження арабського срібла на Волині дали змогу Владиславу Куб'яку реконструювати шлях, який пролягав зі Сходу через Київ, а далі по Прип'яті й Західному Бугу через Дорогичин до Європи⁵³. Виглядає на те, що Йосипівський скарб, схований на початку IX ст., є найдавнішою знахідкою, яка засвідчує функціонування цієї торговельної магістралі⁵⁴. Вочевидь, у цьому випадку маємо справу з південним відгалуженням окресленого шляху по північних схилах Вороняк та верхів'ях Західного Бугу, яке контролювали городища в Пліснеську та Бужеську. На вірогідність такого твердження вказує дромонім Попідгридень із с. Йосипівки, який Юрій Гудима пов'язує з дорогою, яку охороняли гридні з середовища молодшої княжої дружини⁵⁵.

Містотворче ядро долітописного Бужеська варто пов'язувати з городищем, локалізованим у центрі сучасного м. Буська. Воно розташоване на плато шириною 200–300 м і висотою 10–15 м з крутими схилами, які омивають води Західного Бугу та Полтви, займаючи домінуюче становище над навколишньою територією. Територія, охоплена укріпленнями, складається з північно-східної, центральної та південної частин, розмежованих між собою глибокими ровами⁵⁶.

⁵¹ Володимир Петегрич, “Поселенські структури V/VI–X ст.,” 106.

⁵² Докладніше див.: Микола Пелещин та Юрій Гудима, “Земля літописних бужан,” *Літопис Червоної Калини* 10–12 (1992): 50–52; Роман Шуст, “Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави,” у *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р.* (Львів: Атлас, 1993), 121; Dorota Malarczyk, “Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj – uwagi wstępne,” у *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. Матеріали міжнар. наук. конф., Львів, 14–15 травня 2004 р.*, ред. Роман Шуст (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005), 20–25; Юрій Гудима, “Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки,” у *Конференція “Ольжині читання”. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р.*, ред. Борис Возницький, Ігор Мицько (Львів: Українська академія друкарства, 2006), 2–4; Його ж, “Про нову групу монет з Йосипівського скарбу,” *Вісник Інституту археології* 2 (2007): 164–175.

⁵³ Władysław Kubiak, “Skarb monet kufickich z Antopola na Polesiu a szlak wodny grupiecko-bużański,” *Vznik a počátky Slovanů II* (1958): 232.

⁵⁴ Mateusz Bogucki et. al., “Skarb dirhamów z X wieku z grodziska w Truszkach Zalesiu, gm. Kolno, woj. Podlaskie,” *Wiadomości Numizmatyczne* 49 (2005), z. 2: 185.

⁵⁵ Юрій Гудима, “Стародавня дорога Попідгридень,” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 2 (1999): 35–39.

⁵⁶ Михайло Филипчук, Звіт про рятівні роботи, арк. 2, рис. 1; Петро Довгань і Наталя Стеблій. “Система оборони літописного Бужеська,” у *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*, ред. Юрій Лукомський (Львів: Камула, 2009), 279–280, рис. 1, 2.

Північно-східна частина пам'ятки площею 1,4 га з трьох сторін омиває Західний Буг: із півночі та заходу – його стариця, а з півдня – сучасне русло ріки, яке проходить дном рову шириною 15–40 м та глибиною 9 м⁵⁷, викопаним, на думку П. Довганя, ще у слов'янську добу⁵⁸. Нижче русла Західного Бугу локалізована центральна площадка городища площею 2,8 га. Південна частина пам'ятки (т. зв. Велике городище) площею понад 5 га з північного сходу відмежована від центрального майданчика ровом шириною 8–35 м та глибиною 10 м. З напільного, південного боку ця структурна одиниця захищена валом шириною 20 м і висотою 3 м та ровом, віддаль між берегами якого становить 15–40 м, а глибина сягає 10 м⁵⁹ (Рис. 2).

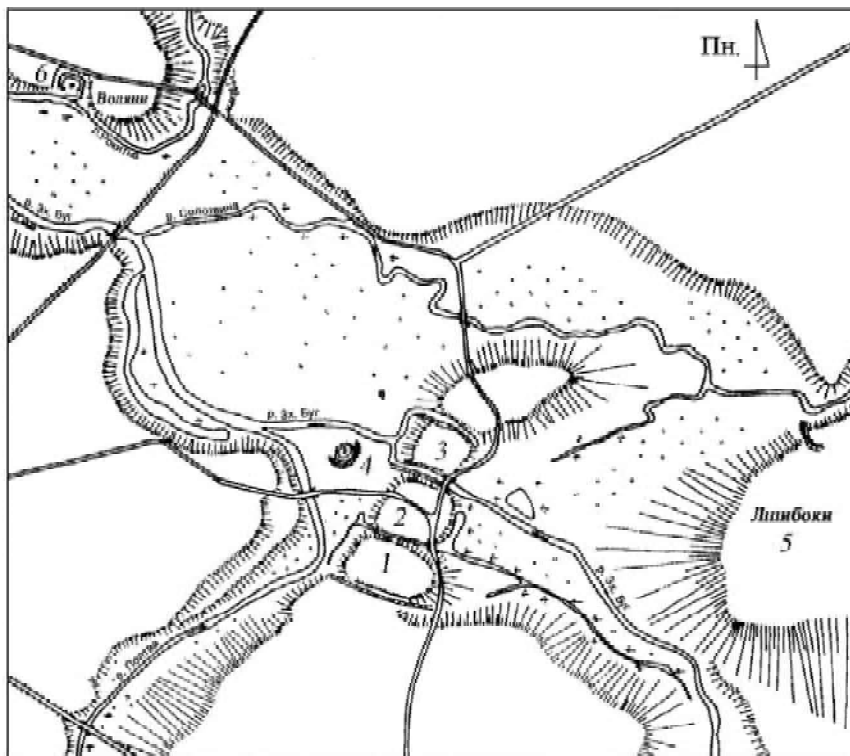

Рис. 2. Буський археологічний комплекс:

1, 2, 3 – городище в центрі сучасного Буська (1 – Велике городище), 4 – Мале городище, 5 – городище на Ліпибоках, 6 – городище на Волянах (за: Довгань, 2008)

⁵⁷ Михайло Филипчук, Звіт про рятівні роботи, арк. 2

⁵⁸ Петро Довгань, “Особливості північно-східної площадки городищ літописного Бужська,” *Вісник Інституту археології* 4 (2009): 22–23; *Його ж*, “Північно-східна ділянка городища літописного Бужська,” 358.

⁵⁹ Михайло Филипчук, Звіт про рятівні роботи, арк. 2

У 2001 р. експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом П. Довганя дослідила залишки цього земляного насипу. Здійснений перетин валу засвідчив три періоди його функціонування: слов'янський, руський та пізньосередньовічний, під час першого з яких насип мав близько 3,2 м і був укріплений оборонною кліттю, від якої зберігся вугільно-зольний прошарок та випалений до червоного кольору ґрунт шириною 4,2 м. На долівці цієї спаленої споруди віднайдено декілька фрагментів кружалних горщиків, що дозволяє зарахувати час її побудови до кінця Х ст. Цим самим часом можна датувати три стовпові ямки, виявлені у товщі валу, ймовірно, від оборонних дерев'яних конструкцій⁶⁰. Окрім того, у насипі валу зафіксовано значне скупчення кісток тварин, яке П. Довгань пов'язує із здійсненням тризни перед спорудженням цієї оборонної споруди. Під цими остеологічними матеріалами виявлено поховання дитини, кістяк якої довжиною 0,5 м був зорієнтований головою на схід. Він знаходився в правильному анатомічному порядку в неглибокій ямі підовальної форми, глибиною 0,25 м, поруч з ним зафіксовано фрагменти керамічного матеріалу Х ст. На думку П. Довганя, це поховання та тризну можна пов'язати із ритуальним жертвоприношенням під час спорудження первісного оборонного валу⁶¹, що мало сприяти його невразливості для ворогів та довговічності⁶².

⁶⁰ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 139–140, рис. 7, 9; Петро Довгань та Наталія Стеблій, “Система оборони літописного Бужська,” 281, рис. 4, 5.

⁶¹ На вагомий статус жертвоприношень у слов'ян вказував у VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський, зазначивши “...жертвують (слов'яни. – В. Л.) йому (богу-громовержцю – В. Л.) корів і всяку худобу [...], шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі...” (Прокопій Кесарійський, *Война с готами* (Москва: Изд-во АН СССР, 1950), 297). Вже у XIII ст. цистерціанський монах Рудольф з Руд (неподалік Ратибора) у т. зв. “Каталозі магії” писав, що “у нових або новозаселених будинках, в різних кутах помешкання, часом за піччю, закопують у землю горщики, заповнені різними речами, на честь домашніх богів, яких повсюдно називають опікунами дому...” (*Katalog magii Rudolfa: źródło etnograficzne XIII wieku*, red. Edward Karwot (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955), 27–28). Археологічні джерела засвідчують низку жертвоприношень тварин у ранньосередньовічній будівельній практиці (Володимир Петегірич, “Язичництво і початки християнства у Белзькій та Червенській землях,” *Белз та Белзька земля 2* (2006): 16; Marcin Piotrowski, “Kultura duchowa wczesnych Słowian. Rozważania w oparciu o znaleziska archeologiczne z Lubelszczyzny,” w *Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu*, red. Jerzy Libera (Łęczna: Starostwo Powiatowe w Łęcznej, 2008), 18–20; Justyna Baron, “Ritual and cultural change. Transformations in rituals at the junction of pagan religion and Christianity in early medieval Poland,” in *Rytm przemian kulturowych w pradziejach i średniowieczu*, red. Bogusław Gediga, Anna Grossman, Wojciech Piotrowski (Biskupin; Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, 2012), 453–457; Марцін Волошин та ін. “Комплекс городища в Чермно: підсумки археологічних досліджень у 2013 році. Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз),” *Наукові студії* 9 (2014): 235–236). Хоча, згідно етнографічних матеріалів, у таких ритуальних цілях могли використовувати, як і у випадку Бужеська, людей (Альберт Байбурін, *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян* (Ленинград: Наука, 1983), 61–62).

⁶² Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 140; Петро Довгань і Наталія Стеблій, “Система оборони літописного Бужська,” 281.

На території Великого городища зафіксовано низку об'єктів житлового та господарського призначення, час функціонування яких припадає на середину X – XI ст.⁶³. З-поміж них варто виокремити заглиблене житло кінця X – початку XI ст., котлован якого після припинення функціонування споруди з якоюсь метою – повторного використання чи ритуально-гігієнічною, було засипано шаром материкової глини. Однак, спалення племінного Бужеська в часі походу київського князя Володимира Святославича у 979/981 р. перешкодили втіленню цієї мети в життя. На користь такої тези свідчить зафіксований над перевідкладеним материковим ґрунтом прошарок товщиною 16–40 см, у якому переважали суцільні вугільні плями, дрібне каміння, фрагменти обмазки та золи⁶⁴. Дослідження, проведені на центральній та північно-східній частинах долітописного Бужеська, дозволили скорегувати тезу Володимира Петегирича про заселення цієї території лише в XI–XIII ст.⁶⁵. Зокрема, у південній частині центральної площадки зафіксовано знівельований у пізніші часи вал, спорудження якого на основі віднайденого керамічного матеріалу можна датувати серединою X ст.⁶⁶. Слов'янську метрику заселення центральної площадки підтверджує житлова та господарська забудова, хронологічні рамки якої визначені на VII/початок VIII – середину X ст.⁶⁷. Окрім того, археологічні дослідження дають можливість припускати інтенсивне заселення північно-східної частини городища Бужеська у X ст.⁶⁸.

За повідомленням “Баварського географа”, на території бужан розміщувалося 231 “civitates”, які дослідники ідентифікують як укріплені гради (бурги)⁶⁹ або ж як громади, осередками яких були укріплення “полісного типу”⁷⁰. З

⁶³ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 142–143.

⁶⁴ Там само, 146–147.

⁶⁵ Володимир Петегирич, “Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст.,” у *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, ред. Ярослав Ісаєвич (Львів: Інститут українознавства НАН України, 2001), 205.

⁶⁶ Петро Довгань, “Дослідження центральної площадки Буського городища в 2009 р.,” *Вісник Інституту археології* 6 (2011): 217–218, рис. 5.

⁶⁷ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 144–145; Петро Довгань і Наталія Стеблій, “Дослідження Буської археологічної експедиції у 2012 р.,” *Вісник Інституту археології* 7 (2012): 187; Петро Довгань, “Дослідження центральної площадки,” 144.

⁶⁸ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 145, 151; *Його ж.* “Особливості північно-східної площадки,” 23–25; *Його ж.* “Північно-східна ділянка городища,” 359–362.

⁶⁹ Йоахим Херрман, “Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.),” в *Древности славян и Руси*, ред. Борис Тимошук (Москва: Наука, 1988), 13–14.

⁷⁰ Михайло Филипчук, “Слов’янський період в історії,” 23; *Його ж.* “Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства (Постановка проблеми),” у *Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр. Тези доповідей та повідомлень міжнар. археолог. конференції, Львів, 27–29 вересня 1994 р.*, ред. Орест Корчинський, Володимир Шишак (Львів: НФВ “Українські технології”, 1994), 11.

археологічного кута зору, така кількість городищ і навіть відкритих поселень у досить обмеженому за площею регіоні є фантастичною і, вочевидь, не відповідає тогочасним реаліям. Хоча, такі відносні показники все ж засвідчують те, що територія бужан було густо заселеною. Утім, актуальний стан археологічної вивченості ареалу розселення цього племені, на жаль, не підтверджує цієї тези, що змушує нас розглядати структуру заселення території бужан у другій половині I тис. н. е. лише в загальних рисах.

Первісне ядро розселення носіїв празько-корчацької культури у досліджуваному регіоні варто пов'язувати із скупченням поселень поблизу Неслухова та Ріпнева⁷¹. Ранньослов'янський шар Неслухівського селища маловивчений і представлений лише фрагментами кераміки VI–VII ст.⁷². Натомість, краще дослідженими є поселення Ріпнів I, II та III, на яких виявлено низку об'єктів житлового та господарського призначення з керамічним матеріалом VI–VII ст.⁷³. У VIII – на початку XI ст., попри продовження функціонування поселень Неслухів та Ріпнів I⁷⁴, спостерігаються нові тенденції в заселенні. Передусім, мова йде про поширення заселення на береги допливів Західного Бугу, зокрема басейну Полтви, де виникають селища Кошелів II, Кошелів IV, Кошелів VII, Малий Дорошів V, Малий Дорошів VI, Стронятин III⁷⁵, Стронятин I⁷⁶, Острів, Красне, Задвір'я⁷⁷, Ременів IV⁷⁸, Андріївка VI, Андріївка IX, Андріївка XV⁷⁹, Куткір III, Куткір XV, Куткір XVII, Куткір XVIII⁸⁰ та ін. Придатними для заселення та господарської діяльності виявились також долини Золочівки (Скварява I⁸¹), Барбари (Стрептів I, V⁸²) та Солотвини

⁷¹ Володимир Петегирич, “Поселенські структури V/VI–X ст.,” 101–102, рис. 1.

⁷² Володимир Баран, *Ранні слов'яни між Дністром*, 204–205.

⁷³ Витольд Аулих, “Славянские поселения у с. Рипнев,” 366–381; Володимир Баран, *Ранні слов'яни між Дністром*, 206–226; Наталія Стеблій, “Охоронно-рятивні роботи на черняхово-празькому поселенні Ріпнів-II у 2003 р.,” *Вісник Інституту археології 2* (2007): 92.

⁷⁴ Володимир Петегирич, “Поселенські структури V/VI–X ст.,” 105–106.

⁷⁵ Віталій Конопля та ін., “Розвідкові роботи в Жовківському районі,” *Львівський археологічний вісник 1* (1999): 156–159.

⁷⁶ Віталій Конопля і Наталія Стеблій, “Археологічні пам'ятки села Стронятин,” *Наукові студії 1* (2008): 110–111.

⁷⁷ Іван Михальчишин, “Археологічні дослідження Львівського історичного музею,” *Археологічні дослідження на Львівщині у 1994 р.* (1994): 11; *Його ж*, “Розвідкові роботи у Західному Побужжі,” *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році* (1996): 50–51.

⁷⁸ Віталій Конопля і Василь Оприск, “Пам'ятки археології села Ременів,” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 13* (2009): 288.

⁷⁹ Наталія Стеблій, “Пам'ятки черняхівської культури з околиць с. Андріївка Буського р-ну Львівської обл.,” *Вісник Інституту археології 6* (2011): 142–143, 145, 148.

⁸⁰ Петро Довгань та ін., “Поселенська структура давнього населення басейну Ставчанки у Надбужанщині,” *Вісник Інституту археології 8* (2013): 205, 210–211, 215–216.

⁸¹ Олег Осаульчук, Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської області у 2007 р., Архів Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України, од. обл. 2009/09, арк. 62–63.

⁸² Віталій Конопля “Розвідки в басейні Західного Бугу,” 22.

(Вербляни⁸³, Ожидів I⁸⁴, Гумнисько II, Гумнисько X, Гумнисько XI, Гумнисько XIII, Гумнисько XIV, Чучмани V, Чучмани VI, Чучмани XIII⁸⁵). Подібно до VI–VII ст., у розміщенні деяких селищ VIII – початку XI ст. помітне тяжіння до берегів Західного Бугу (Ракобовти⁸⁶, Деревляни, Волиця Деревлянська, Тишиця, Соколя⁸⁷). Окрім того, внутрішні міграційні потоки спрямовуються вниз по течії Західного Бугу та його гідромережі, де виникає низка поселень (Селець I, II⁸⁸, Яструбичі⁸⁹, Збоївська I, II, Войславичі I, Лещатів I, Нисмичі V⁹⁰, Желдець⁹¹, Рекленець⁹², Острів II, IV⁹³, Муроване II⁹⁴, Куличків II⁹⁵, Жвирка IV, Савчин II, Бережне I, III⁹⁶, Завишень-Жвирка⁹⁷,

⁸³ Володимир Петегрич, “Поселенські структури V/VI–X ст.,” 106.

⁸⁴ Богдан Сало, “Розвідки у верхів’ях Західного Бугу,” *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* (2010): 367–368.

⁸⁵ Петро Довгань та ін., “Поселенська структура давнього населення басейну Солотвини у Надбужанщині,” *Вісник Інституту археології* 9 (2014): 162–163, 167–171, 175, 178.

⁸⁶ Володимир Петегрич, “Поселенські структури V/VI–X ст.,” 106.

⁸⁷ Микола Пелешин і Роман Чайка, “Нові матеріали з історії,”... 54; Роман Чайка, “Підсумки досліджень пам’яток,” 262–265.

⁸⁸ Іван Михальчишин, “Разведки в бассейне р. Раты,” *Археологические открытия 1981 года* (1983): 290–291; Віталій Конопля “Розвідки в басейні Західного Бугу,” 22.

⁸⁹ Іван Михальчишин, *Список пам’яток стародавньої історії Львівської області* (Львів: Львівський історичний музей, 1993), 39; Віталій Конопля, “Поселення культури кулястих амфор Яструбичі – “За Чернявою”,” *Львівський археологічний вісник* 2 (2012): 39.

⁹⁰ Олег Осаульчук та ін., “Результати археологічних вишукувань у зоні будівництва нафтопроводу Броди – Плоцьк (українська частина) у 2003 р.,” *Археологічні дослідження Львівського університету* 7 (2004): 283–287.

⁹¹ Микола Пелешин і Іван Михальчишин “Археологічні пам’ятки в басейні річки Рати,” *Археологія* 4 (1989): 131.

⁹² Дмитро Павлів і Володимир Петегрич “Дослідження давньоруського поселення поблизу с. Рекленець,” *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині* (1991): 70–72.

⁹³ Іван Михальчишин, “Исследования в Прикарпатье и Волынской обл.,” *Археологические открытия 1983 года* (1985): 319. *Його ж, Список пам’яток стародавньої історії*, 45.

⁹⁴ Наталія Білас та ін., “Нові пам’ятки археології на Сокальщині,” *Наукові студії* 4 (2011): 215–216.

⁹⁵ Олександр Сілаєв та ін. “Нові пам’ятки археології на Правобережному Побужжі,” *Вісник Інституту археології* 6 (2011): 202, 205–206.

⁹⁶ Олександр Сілаєв та ін., “Розвідки в межиріччі Західного Бугу, Веренжанки та Вишні-Себечівки” *Наукові студії* 3 (2010): 259–261, 264–266.

⁹⁷ Тарас Милан і Олег Осаульчук “Дослідження багатощарової пам’ятки Завишень-Жвирка у верхів’ях Західного Бугу,” у *Археологічні дослідження у межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр.*, ред. Денис Козак (Львів: Простір-М, 2011), 160–163, 166.

Червоноград⁹⁸, Волсвин⁹⁹, Комарів VIII, IX, X¹⁰⁰, Спасів I¹⁰¹, Ільковичі¹⁰², Скоморохи III, IV¹⁰³).

Різке збільшення кількості поселень в VIII – на початку XI ст. та їх доволі глибоке проникнення по гідромережі Західного Бугу варто пов'язувати з генезою племінного організму бужан, який виник на уламках дулібського союзу. Потестарна спільнота бужан сформувалася на стику хорватських та волинських впливів, що знайшло своє відображення в етнокультурній специфіці матеріальної культури цього племені та “перехідному” статусі Бужеської волості на Галицько-Волинському порубіжжі у княжу добу. Наприкінці I тис. н. е. бужани входили до волинської групи племен, територія яких у 979/981 р. стала об'єктом експансії київського князя Володимира Святославича¹⁰⁴. Попри інтеграцію Волині до держави Рюриковичів, можемо стверджувати, що первісне ядро розселення бужан стало етнотериторіальною племінною підосною для формування та кристалізації у просторі Бужеської волості XI–XIV ст.

На сторінках писемних джерел Бужеськ уперше з'являється навесні 1098 р.¹⁰⁵, коли в часі військової конфронтації між Давидом Ігоровичем та Васильком і Володарем Ростиславичем, зокрема, “...поиде Двѣдъ приѣти хотя власть Василкову. і всѣрѣте и Володарь. братъ Василковъ оу Бужьиска. и не смѣ Давыдъ стати противу Володареву. и затвориса въ Бужьскѣ и вступи градъ Бужескъ Володарь”¹⁰⁶. Не витримавши облоги, Давид Ігорович погодився на звільнення Василька Ростиславича в обмін на безперешкодний відступ його дружини на Волинь. Проте визволення Василька не стало на заваді галицькій раті продовжити наступ на Волинь, де, зокрема, було спалено Всеволож. Тривала боротьба за волинські землі закінчилася для Давида невдачею, оскільки князі на Витичівському снемі (1100 р.) заявили, що “...не хоцем ти вдати стола Володимерьскаго. зане оувергъ еси ножъ в ны. егоже не было в Русьской земли”, натомість запропонувавши йому “... сади в Божескомъ во Острозѣ Дубень и

⁹⁸ Віталій Конопля та ін., “Дослідження в басейні Західного Бугу,” *Львівський археологічний вісник* 2 (2012): 75–76.

⁹⁹ Роман Грибович та ін., “Археологические разведки в Прикарпатье и Волини,” *Археологические открытия 1972 г.* (1973): 273; Олександр Сілаєв і Віталій Ляска, “Археологічні розвідки на Львівщині у 2011 р.,” *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* (2012): 309.

¹⁰⁰ Павло Бугай та ін., *Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина)* (Львів : Логос, 2009), 8.

¹⁰¹ Олег Сілаєв “Пам'ятки на території Львівської та Івано-Франківської обл.,” *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* (2012): 311.

¹⁰² Ігор Свєшніков, *Довідник з археології України. Львівська область* (Київ: Наукова думка, 1976), 73.

¹⁰³ Ирина Русанова, *Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом* (Москва: Наука, 1973), 46.

¹⁰⁴ Докладніше див.: Віталій Ляска, “Між Прагою, Києвом та Гнезно,”: 38–53. *Його ж*, “Червен та “Червенські гради”: історіографічні міфи на тлі труднощів археології,” *Археологічні дослідження Львівського університету* 18 (2014): 168–179.

¹⁰⁵ *Літопис руський*, пер. з давньорус. Леоніда Махновця (Київ: Дніпро, 1989), 151.

¹⁰⁶ *ПСРЛ*, т. 2: Ипатьевская летопись, 241.

Черторыескъ. то ти даеть Стѣполкъ. а се ти даеть Володимеръ. сѣ. гривенъ. Двѣдъ и Олегъ. сѣ. гривенъ...”. Внаслідок рішень цього снему, Давид Ігорович “...сѣдаше оу Божьскомъ. и по семь вда Стѣполкъ. Двѣдвѣ Дорогобужь в нѣм же и вомере”¹⁰⁷.

Це літописне повідомлення підкреслює вагомий адміністративний статус Бужеська, однак воно не дає можливості однозначно стверджувати про існування окремого удільного князівства з осередком у цьому місті. Тим паче, на думку Л. Войтовича, невдовзі після Витичівського снему уділ Давида Ігоровича обмежено волостями в Погорині, натомість Бужеськ повернено до володінь волинських князів¹⁰⁸. Розташування Бужеська у літописному тексті поруч з містами Погорини породили сумніви у М. Грушевського¹⁰⁹ та Андрія Плахоніна¹¹⁰ стосовно його локалізації у верхів’ях Західного Бугу, які, однак, на наш погляд, є не до кінця виправданими. Так чи інакше, гіпотетичний син Давида Всеволодко вже не володів дарованими його батькові волостями, діставши, вочевидь, Городно у Верхньому Поніманні¹¹¹ або ж у Східній Волині¹¹².

У доволі пізньому джерелі – “Пам’ятці о. Афанасія” наявна інформація про те, що у 1123 р. київський князь Володимир Мономах долучив Бужеське князівство до Белзької землі. Проте, варто погодитися з думкою Ярослава Книша, який ставить під сумнів правдивість такої територіальної пертурбації¹¹³. Натомість, жодних сумнів не викликає перехід Бужеської волості до Галицького князівства наприкінці 1140-х років. Саме тоді волинський князь Ізяслав Мстиславич втягнувся у боротьбу з Юрієм Довгоруком за великокнязівський стіл у Києві. Галицький князь Володимирко Володаревич, пильно стежачи за перипетіями цього конфлікту, більше схилився до союзу з Юрієм Довгоруком, який навесні 1149 р. був скріплений шлюбом Ярослава Володимировича з Ольгою Юріївною. Взимку 1149–1150 рр. галицький князь вторгнувся на Волинь, обложив міста Шумської волості та захопив Бужеську волость¹¹⁴.

¹⁰⁷ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, 249.

¹⁰⁸ Леонтій Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти* (Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006), 327.

¹⁰⁹ Михайло Грушевський, “Волинский вопрос 1097–1102 г.,” *Киевская старина* 4 (1891): 260–261, прим. 2.

¹¹⁰ Андрій Плахонін, “Друга волинська криза (1097–1100 рр.),” *Україна в Центрально-Східній Європі* 6 (2006): 201, прим. 119.

¹¹¹ Александр Назаренко, “Городенское княжество и городенские князья в XII в.,” в *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. Материалы и исследования. 1998 г.*, ред. Татьяна Калинина (Москва: Восточная литература, 2000): 169–188.

¹¹² Андрей Плахонин, “История Российской” В. Н. Татищева и исследование генеалогии Рюриковичей,” *Средневековая Русь* 4 (2004): 299–330.

¹¹³ Ярослав Книш, “Чи віднайдеться Буський літопис?” *Літопис Червоної Калини* 4–6 (1994): 15; Його ж, “Основні періоди історії Белза,” *Белз та Белзька земля* 1 (2004): 66.

¹¹⁴ Леонтій Войтович, “Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст.,” *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 14–15 (2011): 164–165.

Отож, з 1150 р. Бужеськ належав до володінь Володимирка Володаровича¹¹⁵, проте після поразки від військ Гейзи II та Ізяслава Мстиславича у битві над В'ярком 1152 р., галицький князь був вимушений погодитись на вимогу переможців: “цѣлуи хрсѣть чсѣтньни. что за тобою городовъ Рускихъ. то ти все възворотити и Изаслава ти са не ѿлучати до живота своегѣ. доколѣ же еси живѣ. но с нимѣ бити на всихѣ мѣстѣхъ”¹¹⁶, щоправда пізніше зрадивши свою присягу. Деталізацію окреслених волостей бачимо в наступному літописному повідомленні: “...пришедѣ Изаславъ. Володимирю посла посадники своѣ въ городаы. на нихѣ же баше хрсѣть цѣловаль. Володимиръ въ Бужескъ. въ Шюмескъ въ Тихомль. оу Выгошевѣ. оу Гноиницю и не да ихъ Володимеръ...”¹¹⁷. Проте, смерть Володимирка Володаровича, яку літописець пов'язував з порушенням клятви на хресті¹¹⁸, а дослідники – з інфарктом міокарда або розшаровуючою аневризмою грудного відділу аорти¹¹⁹, не стала на перешкоді його синові Ярославу Осмомислу утримувати в себе захоплені волинські землі, втім числі Бужеську волость. Оскільки похід Ізяслава Мстиславича на галицькі землі у 1153 р. завершився невдалою для київської та волинської дружин битвою під Тереховлею¹²⁰, можемо припускати, що Бужеськ і надалі залишався у межах володінь Ярослава Осмомисла. Однак, невдовзі землі у верхів'ях Західного Бугу знову відійшли до Волині. Такі територіальні пертурбації варто датувати часом між 1153 р. та 1157 р., позаяк, вже у 1157 р. Ярополк Ізяславич отримав від свого брата Мстислава Шумське та, вочевидь, Бужеське князівства¹²¹. На наш погляд, причини цих змін лежать у площині вже згадуваної нами невдалої спроби Ярослава Осмомисла та його тестя Юрія Довгорукого витіснити Мстислава Ізяславича з Волині у 1156 р., яка призвела до того, що галицький князь втратив Бужеську волость.

Припущення Л. Войтовича про виділення Бужеська в окремий уділ для Ярополка Ізяславича у 1157 р.¹²² підтверджують і літописні свідченнями, зокрема, у 1168 р. згадано “Фрополкъ из Бужьска”¹²³. Бужеський та шумський князь до кінця свого життя залишався вірним васалом свого брата Мстислава Ізяславича, зокрема, брав участь у поході на половців у 1168 р., в часі якого, 7 березня, він

¹¹⁵ Історичний атлас України. Найдавніше минуле: Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава), керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза (Київ: Мапа, 2010), 227.

¹¹⁶ ПСРЛ, т. 2: Іпатьевская літопись, 453–454.

¹¹⁷ Там само, 454.

¹¹⁸ Там само, 461–465.

¹¹⁹ Юрій Гудима та Іван Банах, “Здоров'я володарів галицького престолу: Володимир Володарович, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями),” *Доба Короля Данила в науці*, 168–169.

¹²⁰ ПСРЛ, т. 2: Іпатьевская літопись, 465–468.

¹²¹ Леонтій Войтович, *Княжа доба на Русі*, 470; Його ж. *Галицько-Волинські етюди* (Біла Церква: Видавель Олександр Пшонківський, 2011), 146.

¹²² Леонтій Войтович, *Княжа доба на Русі*, 470.

¹²³ ПСРЛ, т. 2: Іпатьевская літопись, 528.

помер¹²⁴. Важко стверджувати про долю Бужеського князівства після смерті Ярополка Ізяславича, позаяк його син Василько (бл. 1151–1182), зять мазовецького князя Болеслава IV Кучерявого¹²⁵, згідно літопису в 1170 р. мав осідок у Михайлові в Пороссі¹²⁶, а пізніше – у Шумську та Дорогочині. Натомість, за інформацією Василя Татищева, якій дослідники схильні довіряти¹²⁷, у 1169 р. Бужеськом володів берестейський князь Володимир Андрійович¹²⁸. Проблема приналежності Бужеська після смерті Володимира Андрійовича 28 січня 1170 р.¹²⁹ наразі залишається відкритою. Думка Олександра Головка про можливе відвоювання Бужеської волості Васильком Ярополковичем у 1170-х роках¹³⁰ не знаходить свого підтвердження у джерелах.

Так чи інакше, у 1173 р. Бужеськ знову належав до галицьких володінь. Саме тоді Володимир, син Ярослава Осмомисла, втікаючи зі своєю матір'ю від батька, просив у князя Святослава Мстиславича Червен, взамін обіцяючи йому Бужеськ¹³¹. Виглядає на те, що Бужеська волость відійшла до володінь Ярослава Осмомисла між 1168–1173 рр.. Вочевидь, цей перехід відбувся мирним шляхом, позаяк галицький князь у цей час проводив політику зближення з Волиню¹³². На нашу думку, великий князь Мстислав Ізяславич передав Ярославу Осмомислу Бужеськ навесні 1169 р., невдовзі після захоплення Києва військом Андрія Боголюбського 8 березня 1169 р.¹³³. Взамін цим територіальним поступкам галицька дружина взяла участь у поході Мстислава Ізяславича на Київ¹³⁴, де сидів Гліб Юрійович, ставленик Андрія Боголюбського. Хоча, цілком ймовірно, що Бужеська волость відійшла до Галицького князівства вже після смерті Мстислава Ізяславича¹³⁵. Літописна згадка 1212 р., яка стосується нетривалого “вокняжіння” в Галичі Романової вдови, фіксує у Бужеську її посадника – Гліба Потковича, вочевидь, з числа володимирських бояр¹³⁶. Факт

¹²⁴ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская лѣтопись, 539.

¹²⁵ Леонтій Войтович, *Княжа доба на Русі*, 491.

¹²⁶ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская лѣтопись, 550.

¹²⁷ Олег Рапов, *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII века* (Москва: Московский государственный университет, 1977), 159.

¹²⁸ Василий Татищев, *История Российская* (Москва: АСТ, 2003), 343.

¹²⁹ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская лѣтопись, 546.

¹³⁰ Олександр Головка, *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя* (Київ: Стило, 2006), 186.

¹³¹ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская лѣтопись, 564.

¹³² Леонтій Войтович, *Галицько-Волинські етюди*, 175–176.

¹³³ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская лѣтопись, 545.

¹³⁴ Там само, 548.

¹³⁵ Dariusz Dąbrowski, “Sytuacja polityczna na Wołyniu około 1170 roku,” *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки* 22 (2009): 77.

¹³⁶ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская лѣтопись, 728; Михайло Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинської літописи,” *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історично-філософської секції* 41 (1901): 12.

наявності залоги Романовичів в місті не дає можливості достеменно окреслити приналежність міста, позаяк Василько тоді князував у Белзі, а Данило – в Галичі. Натомість літописна згадка 1233 р. про збір військ Романовичів та Олександра Всеволодовича під Бужеськом¹³⁷ свідчить про те, що ця волость належала до Волині, ймовірно, до володінь белзько-червенського князя.

З XII ст., коли Бужеськ став стольним осередком князівства, його планувальна структура набуває нових рис (Рис. 2, 3). Однак, як і раніше, основне урбаністичне ядро становило городище, розташоване в центрі сучасного міста. Під час другого періоду функціонування валу Великого городища його висота становила 4 м, а в насипі також виявлено сліди спаленої дерев'яної кліті. Її деструкції, шириною 5,7 м та товщиною 7 см, зафіксовано у вигляді вугільно-зольного прошарку, шматків згорілої деревини та випаленої до червоного кольору долівки. Виявлені фрагменти керамічного посуду дозволяють датувати споруду XII–XIII ст. Цю оборонну лінію було відновлено у пізньому середньовіччі: саме цим часом можна датувати внутрішньовалову конструкцію, від якої залишалась стовпова яма діаметром 0,8 м, простежена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні¹³⁸.

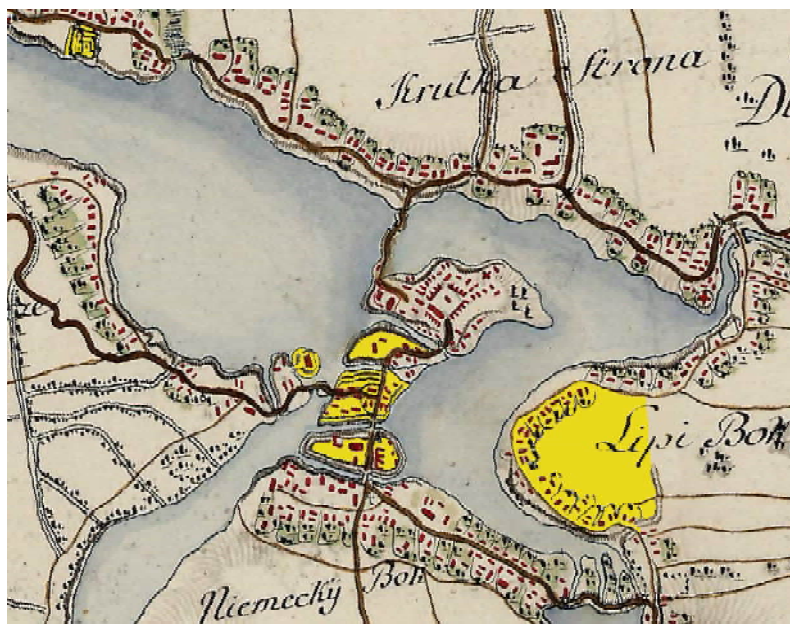

Рис. 3. Планувальна структура середньовічного Бужеська на мапі Міта (1779–1783 рр., мірло в оригіналі 1: 28 800)

¹³⁷ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, 771.

¹³⁸ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 140; Петро Довгань і Наталія Стеблій, “Дослідження Буської археологічної експедиції у 2012 р.,” *Вісник Інституту археології* 7 (2012): 347.

У північно-східній частині городища, локалізованого в центрі сучасного м. Буська, лише за три польові сезони (2004, 2007 та 2008 рр.) П. Довгань дослідив вісім заглиблених та наземних об'єктів житлово-господарської забудови, хронологічні рамки функціонування яких вкладалися в XI–XIII ст.¹³⁹. Серед них виокремлено майстерню з обробітку шкіри (середина XII ст.), на долівці якої на віддалі 1 м одне від одного зафіксовано берестяний сувій та кістяне писало дугастої форми, довжиною 11,9 м¹⁴⁰. Стосовно звитку берести, довжина якого становила 47,8 см, а ширина – 3,5 м, то його деструкція набула таких масштабів, що розгорнути сувій не вдалося¹⁴¹. До категорії унікальних знахідок належить кістяна конусоподібна трубка з вирізаними на ній двома літерами “Н”, яку П. Довгань інтерпретує як шахову фігуру – пішака¹⁴².

У княжу добу інтенсивні процеси заселення мали місце і на центральній частині городища, з якою, нагадаємо, пов'язані початки долітописного Бужеська. Крім споруд райковецької культури, тут виявлено два заглиблені житла першої половини XII ст., інгумаційне поховання та значну кількість рухомого матеріалу, а саме – кераміку, вироби з заліза (ножі, наконечники стріл, вудило, фрагмент кольчуги, кресало, уламок коси та ін.), кольорових металів, каменю та кістки. Серед останніх артефактів вирізняються фігурна застібка від вуздечки, довжиною 4 см, та амулет, виготовлений з ведмежого ікла, довжиною 8,5 см¹⁴³. Ще більш цікавою постає південна частина літописного Бужеська (Велике городище), кількарічні дослідження якої дали змогу П. Довганю висловити цікаві припущення про еволюцію житлобудування від заглиблених до наземних споруд. Так, у результаті археологічних досліджень 2002 р. тут виявлено чотири наземні житлові споруди XII ст., які репрезентували різні фази розвитку цієї частини міста в зазначеному столітті. Тривалість кожної з цих фаз становила 20–25 років, тобто відповідала часу одного покоління¹⁴⁴. Прикметно, що паралельно з наземними спорудами існували й заглиблені житла. На користь цієї тези свідчить досліджене у 2005 р. житло, розмірами 4,0×4,3 м з глинобитною піччю поблизу західної стінки котловану. У печі та на долівці цієї споруди *in situ* зафіксовано керамічний матеріал, датований першою третиною XII ст.¹⁴⁵. Поширення заглиблених жител

¹³⁹ Петро Довгань, “Особливості північно-східної площадки,” 23; Його ж, “Північно-східна ділянка городища,” 359–360.

¹⁴⁰ Петро Довгань, “Особливості північно-східної площадки,” 23–24, 27.

¹⁴¹ Леся Дзендзелюк і Любов Льода, “Розкриття берестяних сувоїв X і XII століть, знайдених на Львівщині,” *Вісник Інституту археології* 4 (2009): 49–50.

¹⁴² Петро Довгань, “Особливості північно-східної площадки,” 27, рис 6, 1.

¹⁴³ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 144; Його ж, “Дослідження центральної площадки,” 217–232; Петро Довгань і Наталія Стеблій, “Дослідження Буської археологічної експедиції,” 187; Петро Довгань та Наталія Стеблій, “Дослідження центральної площадки городища літописного Бужеська у 2012 р.,” *Вісник Інституту археології* 9 (2014): 143–144, 146–148.

¹⁴⁴ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” *Вісник Інституту археології* 3 (2008): 141–142.

¹⁴⁵ Там само, 148.

ще у XII ст. на Великому городищі підтвердилось і археологічними дослідженнями наступних років¹⁴⁶.

Значна частка артефактів, віднайдених на Великому городищі, проливає світло на господарське життя місцевого населення. До їх числа належать цвяхи, долото, зубило, серп, коса, сопло, жорнові камені, шиферні пряслиця, точильні бруски, кістяні лошила, проколки, голки, швайки (знаряддя для плетіння рибальських сітей), рибальський тягарець та ін.¹⁴⁷. Серед господарських споруд можна виокремити яму XII ст. з півсферичним дном діаметром 1,20 м та глибиною 1,20 м. У її заповненні зафіксовано фрагмент бортика велика протвіня з орнаментом у вигляді відбитків зерен по краю¹⁴⁸. До категорії виробничих будівель належить об'єкт XII ст., який П. Довгань інтерпретує як залишки залізоплавильної печі. Її залишки збереглись у вигляді лінзоподібного прошарку сильно випаленої глини, товщиною 5–8 см, поблизу якого зафіксовано дев'ять шматків залізного шлаку, в один з яких був “заварений” уламок кераміки¹⁴⁹. Крім того, на території Великого городища виявлено два інгумаційні поховання кінця XII – першої половини XIII ст., які вкупі зі знахідками двох фрагментів керамічної плитки, притаманної для внутрішнього облаштування руських церков, свідчать про можливе існування тут сакральної споруди¹⁵⁰. Прикметно, що саме в цій частині міста знайдено предмети християнського культу, зокрема, – мідний натільний хрестик, розмірами 2×2 м, та аналогічний виріб, розмірами 1,641,8 см, щоправда, виготовлений з мармуру¹⁵¹.

Поблизу впадіння Полтви до Західного Бугу розташоване т. зв. Мале городище (розмірами 400×150 м), споруджене на невеликому підвищенні (зараз – територія міського парку) (Рис. 2, 3). Згідно усталеної історіографічної традиції, хронологічні межі цього оборонного пункту окреслювалися XII–XIV ст., а його функціональне призначення дослідники вбачали у контролі над доступом по Західному Бузі до основної частини літописного Бужеська¹⁵². Мілітарний характер цієї пам'ятки підтверджують знахідки кількадесяти наконечників стріл лука та арбалета, фрагментів кольчуги, пластинчастого обладунку, окремих елементів кінської зброї та ін.¹⁵³. Однак, археологічні дослідження (зокрема, розкопки валів), проведені на Малому городищі у 2015 р., дозволили датувати

¹⁴⁶ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 150; Петро Довгань і Наталія Стеблій, “Дослідження Буської археологічної експедиції у 2013 р.,” *Вісник Інституту археології* 8 (2012): 347.

¹⁴⁷ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс”, 141–144, 147–149.

¹⁴⁸ Там само, 150.

¹⁴⁹ Там само, 150.

¹⁵⁰ Там само, 141.

¹⁵¹ Там само, 141, 147.

¹⁵² Володимир Петегирич, “Початки Белза і Буська,” 207; Петро Довгань і Наталія Стеблій, “Система оборони літописного Бужеська,” 283.

¹⁵³ Орест Корчинский і Владимир Петегирич, “Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье,” *Археологические открытия 1986 года* (1988): 290.

його XIV ст., тим самим поставивши під сумнів функціонування цього укріплення в системі оборони літописного Бужеська¹⁵⁴.

Натомість достовірну руську метрику має городище на Волянах (передмісті Буська) на правому березі Рокитни, локалізоване на віддалі 1,5 км у північно-західному напрямку від центру сучасного міста (Рис. 2, 3). Майданчик городища прямокутної в плані форми, площею 0,15 га, по периметру оточений валом висотою 3 м і шириною основи 10–12 м. Зі східного, західного та північного боків додатковим укріпленням слугував рів, віддаль між берегами якого коливається в межах 10–25 м, а глибина сягає 6 м. В'їзд на територію пам'ятки простежено у південно-західній частині укріплень. У 1988 р. Михайло Филипчук у східній частині валу (на глибині 0,15 м від рівня сучасної поверхні) виявив зрубну конструкцію внутрішньої оборонної стіни, до якої прилягали кам'яна кладка, товщиною 0,6 м, та рештки господарської кліті. Під плахами зрубу знайдено бойову сокиру, а на долівці кліті зафіксовано кераміку кінця XII – першої половини XIII ст. та обвуглені зерна пшениці, жита та ячменю¹⁵⁵. В результаті невеликих розвідкових досліджень В. Петегирича та П. Довганя з'ясовано, що культурний шар на городищі залягав до глибини 0,8–1,0 м. У ньому виявлено значну кількість керамічного матеріалу, втім числі перепаленого, уламки амфор, шиферні пряслиця, скляну намистину діаметром 0,7 см, два залізні черенкоподібні ножі, елементи кінської упряжі, трубчастий замок і ключ від нього, на основі яких хронологічні межі функціонування городища визначені XII–XIII ст.¹⁵⁶. Аналогічним часом датоване і селище, розташоване поруч з городищем¹⁵⁷. Неповдалі укріплень, на правому березі Рокитни знайдено хрест-енколпійон XII ст., а також скарб залізних знарядь праці, який складався з п'яти серпів, наральника, чересла та коси-горбуші¹⁵⁸. Значна кількість перепаленої глини і кераміки та наявність горілого дерева у культурному шарі та заповненні споруд дозволяють пов'язувати занепад описаних укріплень із масштабною пожежею, яка трапилась у XIII ст.¹⁵⁹.

До містобудівельної структури літописного Бужеська належало також городище XII–XIII ст. в урочищі Ліпибоки, яке розташоване на лівому березі Солотвини й на сьогодні практично повністю зруйноване міською забудовою та середньовічним єврейським кладовищем (Рис. 2, 3). Пам'ятка локалізована

¹⁵⁴ Петро Довгань і Наталія Стеблій “Система оборони літописного Бужеська: нове бачення,” у *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання: мат. III міжнар. наук. конф., 7–8 квітня 2016 р.*, ред. Роман Миська (Львів: Простір-М, 2016), 45.

¹⁵⁵ Михайло Филипчук, Звіт про рятівні роботи, арк. 5, рис. 10–12.

¹⁵⁶ Володимир Петегирич, Звіт про роботу Буської, арк. 5, рис. 20; Петро Довгань, “Археологічні дослідження городища в Буську, на передмісті Воляни,” *Археологічні дослідження Львівського університету* 5 (2002): 255, 257, рис. 3–9.

¹⁵⁷ Михайло Филипчук, Звіт про рятівні роботи, арк. 5.

¹⁵⁸ Петро Довгань, “Буський археологічний комплекс,” 138.

¹⁵⁹ Петро Довгань, “Археологічні дослідження городища в Буську,” 257.

на мисі підтрикутної в плані форми, який здіймається на висоту 10–12 м від рівня заплави ріки. З півдня оборонний рубіж городища становив вал, ширина підніжжя якого сягає 12 м, а висота 3 м, та рів шириною 8 м і глибиною 3 м. Цей оборонний пункт, площа якого становить 0,15 га, за підйомним матеріалом датовано XII–XIII ст.¹⁶⁰. Зі східної сторони городища було селище X–XI ст.¹⁶¹, на якому в 1988 р. М. Филипчук дослідив заглиблене житло каркасно-стовпової конструкції, розмірами 3,2×3,2 м, з піччю-кам'яною у північно-західному куті котловану¹⁶². Аналогічне датування має й інше заглиблене житло з глинобитною піччю у його північно-західному куті, яке в 1989 р. розкопав В. Петегирич¹⁶³.

Ймовірно, що городища в урочищах Воляни та Ліпибоки можна трактувати як пригороддя, основу якого складали заміські укріплені резиденції представників боярсько-князівського середовища. Прикметно, що в літописі на початку 1212 р.¹⁶⁴ згадані бужеські бояри "...Глѣбъ же Потковичъ [...] и Станиславичъ Иванко и братъ его. Збѣславъ...", які при наближенні військ пересопницького князя Мстислава Ярославича (Німого) втекли з міста¹⁶⁵. Поява укріплень в урочищах Воляни і Ліпибоки, згідно археологічних джерел, датується XII ст. Така хронологія, звісно – з певною мірою умовності, дозволяє пов'язати розростання містобудівельної структури Бужеська з виділенням міста в окремих ділях для Ярополка Ізяславича у 1157 р.

Адміністративна окремішність Бужеської волості збереглась і після занепаду Руського королівства, зокрема, у 1374 р. посеред надань Яська Кміти зустрічаються "*Barkowo cum Roszna in districtu Buscensi*"¹⁶⁶. На тісний зв'язок між територіальною структурою Бужеського князівства-волості та його пізньосередньовічного дітища вказує грамота 1376 р., в якій Владислав Опольський надає у володіння Яськові Кміти з Віснїча "*...castrum suum et oppidum Busko, cum toto eius districtu, in fluvio Bug in terra Lembergensi situm, secundum quod antiquitus per serenissimos suos antecessores et duces Russie fuit limitatum* (sic! – В. Л.), *cum omnibus eiusdem districtus*..."¹⁶⁷. Окрім цього,

¹⁶⁰ Петро Довгань і Наталя Стеблій, "Система оборони літописного Бужеська," 283.

¹⁶¹ Петро Довгань, "Буський археологічний комплекс," 138.

¹⁶² Михайло Филипчук, Звіт про рятівні роботи, арк. 2–3.

¹⁶³ Володимир Петегирич, Звіт про роботу Буської, арк. 8–9.

¹⁶⁴ Михайло Грушевський, "Хронологія подій," 30.

¹⁶⁵ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская літопись, 728.

¹⁶⁶ Andrzej Janeczek, "Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego," *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1–2 (1985), 19. Як бачимо, саме в цей час відбувається трансформація назви "Бужеськ / Бужськ", на зміну якій приходить сучасна – "Буськ".

¹⁶⁷ *Archiwum ksiąg Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie*, red. Bronisław Gorczak (Lwów: Z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1897), t. 5, no 5, 4. Маємо ще одне однозначне джерельне свідчення, яке вказує на генезу кордонів територіальних одиниць ще "per duces Russiae". Так, у 1354 р. польський король Казимир III за відданість Польському королівству і Руській землі надав Івану Пакославу та його нащадкам "...opidum Rzeschouiensi cum suo toto district, in terra Russie situm, **secundum quod antiquitus per Serenissimos duces Russie extitit limitarum** (sic! – В. Л.), quibus divina clemencia legitimus successor extitimus..." (*Codex diplomaticus Poloniae*

документ засвідчує, що досліджувана адміністративна одиниця в цей час належала до Львівської землі, протопластом якої у княжу добу була Звенигородська земля. На думку Юрія Зазуляка, це надання для Яська Кміти мало тимчасовий характер і через якийсь час було конфісковане королем, адже пізніші джерела не подають жодних свідчень, які б підтверджували володіння Буська Кмітами¹⁶⁸. Так чи інакше, Буськ вже у 1390-х роках належав до володінь мазовецького князя Земовита IV, який у 1395 р. засвідчив те, що йому належать “*Belz, Lubaczow, Busko, Grabowiec, Hrodio, Szewolsch et Lopathin*”¹⁶⁹. У 1396–1397 рр. Буськ під назвою “*Bussczko*” знову фігурує серед його володінь¹⁷⁰. Саме за Земовита IV у 1411 р. Буську надано магдебурзьке право¹⁷¹.

Користуючись методом ретроспективи, вважаємо можливим стверджувати про генезу та кристалізацію територіальної структури Бужеського пізньосередньовічного дистрикту ще в княжу добу. Таку тенденцію помітив ще Мирон Кордуба, зазначивши, що “...територіальні границі тримаються дуже цупко свого місця, консервуються дуже довго [...] чим менша територіальна одиниця, тим тривкіше захоче свої границі [...] Коли ходить о відтворенне давних [...] границь з княжої доби, тільки при застосованню сього методу (ретроспективного – В. Л.) можемо надіятися дійти до певних та докладних вислідів”¹⁷². Справді розглядаючи на макро- та мезорівнях процеси територіальних змін у руських землях після їхнього входження до Польського королівства, маємо поважні підстави для використання окресленої ретроспективи. Зокрема, на думку низки дослідників (Людвіка Ерліха¹⁷³, Теофіла Коструби¹⁷⁴,

quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Litvaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data illustrandis domesticis rebus gestis inservitura, ed. studio et opera Leonis Ryszczewski, et Antonii Muczowski (Varsoviae: Typis Stanislai Strąbski, 1847), t. 1, 209–211.

¹⁶⁸ Юрій Зазуляк, “Шляхта Руського воєводства у XV ст.,” (Дис. канд. іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2004), 50.

¹⁶⁹ “*Articuli Vladislao regi Polonie a ducibus Masoviae traditi a. D. 1426 et 1428,*” in *Monumenta Poloniae historica*, wyd. Wojciech Kętrzyński (Kraków: Akademia Umiejętności, 1893), t. 6, 630.

¹⁷⁰ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych*, wydał i przypisami objaśnił Franciszek Piekosiński (Warszawa: W drukarni Gazety Polskiej, 1863), No 125–126, 117–120.

¹⁷¹ Michał Balinski, and Tymoteusz Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym, i statystycznym* (Warszawa: Nakład S. Orgelbranda, 1886), t. 3, 340–341.

¹⁷² Мирон Кордуба, “Західне пограничє Галицької держави між Карпатами та долишнім Сяном,” *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історично-філософичної секції* 138–140 (1925): 162.

¹⁷³ Ludwik Ehrlich, *Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa Lwowskiego w wiekach średnich (1350–1501)* (Lwów: Nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1914), 7–66.

¹⁷⁴ Теофіл Коструба, *Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року* (Нью-Йорк; Торонто: Об’єднання надбужанців, 1989), 85–113.

Анджея Янечека¹⁷⁵, Ришарда Щигела¹⁷⁶ та ін.), повітова система другої половини XIV–XV ст. у територіальному та частково юрисдикційному відношенні запозичена з руських часів, а отже мала тривалі та стабільні традиції існування й була адаптована до місцевого географічного та поселенського простору. В окресленому руслі потрібно згадати про концепцію А. Янечека, який, аналізуючи динаміку змін поселенської структури Галичини після 1349 р., виокремив дві площини трансформації адміністративно-територіального устрою цих земель. Перша площина, до якої належить поділ на воєводства та землі, під впливом політичних чинників була мінлива й не пов'язана з особливостями природного середовища. Інший ранг територіального адміністрування, а саме поділ на повіти (“*districtus*”), рівнозначні руським міським округам – волостям, фіксує максимальну наближеність їхніх кордонів до природного середовища та давньої структури заселення¹⁷⁷. Зрештою, спроби успішних реконструкцій адміністративно-територіального простору галицьких та волинських земель на основі пізньосередньовічних джерел займають помітне місце в історичних студіях М. Грушевського¹⁷⁸, Т. Коструби¹⁷⁹, М. Кордуби¹⁸⁰ та І. Крип'якевича¹⁸¹.

¹⁷⁵ Andrzej Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego*, 128–141; Ejsd. “Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji,” in *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. Michał Parczewski, Sylwester Czopek (Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, 1996), 292–293.

¹⁷⁶ Ryszard Szczygieł, “Od wołości do powiatu: przemiany podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku,” *Галицько-Волинська держава*, 9–11.

¹⁷⁷ Andrzej Janeczek, “Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych,” *Галицько-Волинська держава*, 105–106; Ejsd. “Granice a procesy osadnicze” 292–293. На підтвердження вказаного генетичного зв'язку між руськими волостями та повітами Польського королівства А. Янечек висуває низку аргументів: 1) структура волостей, хоча і фіксується вповні в польських джерелах, являє собою відразу сформовану систему, глибоко закорінену в місцевому просторі; 2) згадки про міські округи з'являються безпосередньо після експансії польського короля Казимира III; 3) у документах Казимира III, Владислава Опольського та Владислава II Ягайла, написаних кирилицею, міські округи означені як “волесть”, що в латиномовній термінології мала відповідник “*districtus*”; 4) у час після експансії Казимира, як зрештою і в період угорської і пізніше знову польської присутності, немає відомостей, які б засвідчували широкомасштабну територіальну реформу на теренах Галичини, для якої, зрештою, не було ні часу, ні політичних можливостей; 5) метрика практично всіх згаданих повітових осередків сягає руських часів, що частково підтверджують і археологічні матеріали та ін. (Andrzej Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego*, 24–25; Ejsd. “Terytoria i grody Rusi, 106–107; Ejsd. “System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza,” in *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. Sławomir Moździoch (Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1993), 147–148.

¹⁷⁸ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904), т. 2, 365–389, 455–472.

¹⁷⁹ Теофіл Коструба “Всеволож і Всеволозька волость,” *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історико-філософської секції* 222 (1991): 308–312.

¹⁸⁰ Мирон Кордуба, “Західне пограниччє Галицької держави,” 159–245.

¹⁸¹ Іван Крип'якевич “Княжий Самбір і Самбірська волость,” *Літопис Бойківщини* 10 (Самбір: Музей товариства “Бойківщина”, 1938): 26–33; Його ж. *Галицько-Волинське князівство*, 21–47.

Ретроспективний метод також успішно апробовано при історико-археологічній реконструкції територіальної організації Верхнього Побужжя (зокрема, Підгорайської та Всеволожської волостей)¹⁸² та Верхньодністерського Підгір'я, де виразні групи городищ княжої доби тісно корелюються з границями Самбірської, Стрийської, Дрогобицької та Жидачівської волостей¹⁸³.

Повертаючись до меж Бужеської волості, маємо декілька актових документів, у яких зустрічаються населені пункти з територіальною приналежністю до Буського повіту. Так, 2 лютого 1442 р. зафіксоване село Княже “*in districtu Buszensi*”¹⁸⁴, 10 серпня цього ж року Казимир Земовитович підтвердив між братами Яном і Павлом з Купчого поділ маєностей у Буському повіті, серед яких фігурують Купче, Ракобовти, Жабокрукі, Козлів та Ріпнів¹⁸⁵. Наприкінці XIV – на початку XV ст. в документах згадано ще декілька сіл, які розмішувалися у досліджуваному регіоні: Лагодичі (1488 р.¹⁸⁶), Монастир (1488 р.¹⁸⁷), Козлів (1494 р.¹⁸⁸, 1504 р.¹⁸⁹), Сморгів (1494 р.¹⁹⁰), Красне (1505 р.¹⁹¹), Княже (1500 р.¹⁹²) та Вільшаниця (1500 р.¹⁹³). Варто відзначити й те, що більшу частину Буського повіту обіймало однойменне староство, до якого за люстрацію 1578 р. входило тринадцять королівщин (Гумніська, Ракобовти, Княже, Чаниж та ін.)¹⁹⁴, які в руський час могли належати до княжого домену. Прикметно, що названі населені пункти доволі чітко корелюються із селами,

¹⁸² Віталій Ляска, “Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя в княжу добу,” *Археологічні дослідження Львівського університету* 14–15 (2012): 107–151; Його ж “...земля Божия и твоя и городи твои...”: Всеволожская волость князя Владимира Васильковича (историко-археологическое исследование),” *Rossica antiqua* 1 (2013): 3–54; Його ж. “Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст.” (Автореф. дис. канд. іст. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015), 9–11.

¹⁸³ Ярослав Погоральський та ін., “Верхньодністерське Підгір'я у X–XIV ст.,” w *Colloquia Russica: Seria 2*, red. Witalij Nagirnyj, Tomasz Pudłocki (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2013), t. 1: Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.), 15–31.

¹⁸⁴ *Zbior dokumentow malopolskich*, wyd. S. Kuraś (Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969), cz. 3: Dokumenty z lat 1442–1450. No 598, 13–14.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 40–41.

¹⁸⁶ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacyi sęp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego* (далі – AGZ) (Lwów, 1883), t. 9, No 98, 132–134; AGZ (1891), t. 15, № 4625, 570.

¹⁸⁷ AGZ, (1891), t. 15, № 4625, 570.

¹⁸⁸ AGZ, (1906), t. 19, № 2350, 421.

¹⁸⁹ *Ibid.*, № 2649, 477.

¹⁹⁰ *Ibid.*, № 2356, 422–423.

¹⁹¹ *Ibid.*, № 2353, 478.

¹⁹² *Ibid.*, № 2574, 2575, 461.

¹⁹³ *Ibid.*, № 2604, 469.

¹⁹⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (Warszawa: Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1903), t. 7, cz. 2: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona, 251.

приналежними до латинської парафії у Буську, початки якої сягають 1441 р.¹⁹⁵. До неї, за люстрацією 1531 р., окрім власне Буська, належали ще 26 населених пунктів: Холоїв (тепер – Вузлове), Княже, Утішків, Красне, Побужани, Незнанів, Балучин, Чаниж, Гумниська, Ракобовти, Острівець, Скварява, Вільшаниця, Мармузовичі (тепер – Андріївка), Козлів, Купче, Почапи, Острів, Безброди, Ріпнів, Кудирявці, Скнилів, Бортків, Радехів, Деревляни, Сторонибаби¹⁹⁶ (Рис. 4).

Після інкорпорації Белзької землі до складу Польського королівства, територія Буського повіту помітно збільшилась за рахунок приєднання до нього земель Лопатинського дистрикту, які чітко визначаються на основі парафіяльного устрою¹⁹⁷ (Рис. 4). Ймовірно, Лопатинський повіт також походив з княжих часів, позаяк його осередок згадано в латиномовних джерелах ще у 1366 р.¹⁹⁸. Терени Лопатинської волості, які розміщувались у басейні лівобережжя верхнього Стиру, у XII–XIII ст., вочевидь, належали до володінь луцьких князів¹⁹⁹.

Отож, Бужеське князівство-волесть у княжу добу являла собою вузьку смугу земель у верхів'ях Західного Бугу, який мав визначальний вплив на складання її територіальної структури (Рис. 5). Як помітно з літописних повідомлень, Бужеське лежав на кордоні між Волинським та Галицьким князівствами. Однозначний вказівник на перебіг південного відтинку кордону Бужеської волості, а заразом і границі середньовічними Галичиною та Волинню²⁰⁰, маємо у вигляді літописного “Рожного поля”²⁰¹. На основі численних мікротопонімів поблизу Борткова (“*Rożna*”, “*na Rożni*”, “*Niwa pole Rożna zwane*”, “*Na Rożnej*”, “*Rożna*”, “*Podrożna*”), зафіксованих у Йосифінській (1787) і Францисканській (1820–1821) метриках, Олег Купчинський вказує на протяжність “Рожного поля” від лівих допливів річки Белзця до лівих допливів річки Гологірки²⁰², деталізуючи таким чином передвоєнну гіпотезу Богдана Гошовського²⁰³. Принагідно згадаймо про “*Bartkowo cum Roszna in districtu Buscensi*”, відомості про які сягають 1374 р. Документальним підтвердженням такого просторового окреслення цього

¹⁹⁵ Andrzej Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego*. 39.

¹⁹⁶ *Polska XVI wieku*, 246–247.

¹⁹⁷ Теофіл Коструба, *Белз і Белзька земля*, 105–106.

¹⁹⁸ Aleksander Czuczyski, “Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366,” *Kwartalnik historyczny* 4 (1890): 514.

¹⁹⁹ Ярослав Погоральський, “Формування території та кордони Белзького князівства,” *Белз та Белзька земля* 1: 62.

²⁰⁰ Докладніше див.: Дмитро Чобіт, “Галицько-Волинська границя XI–XIII ст. в околицях Пліснеська,” у *П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 7 травня 2010 р.*, ред. Борис Возницький, Ігор Мицько (Львів; Броди: Просвіта, 2011), 59–62.

²⁰¹ *ПСРЛ*, т. 1: Лаврентьевская летопись, 270, 311.

²⁰² Олег Купчинський, “Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 15 (2006–2007): 86–87.

²⁰³ Богдан Гошовський, “Княжі Голі Гори і Рожне Поле,” *Літопис Червоної калини* 3 (1939): 15–16; Його ж, “Княжі Голі Гори і Рожне Поле (Докінчення),” *Літопис Червоної калини* 4 (1939): 16–18.

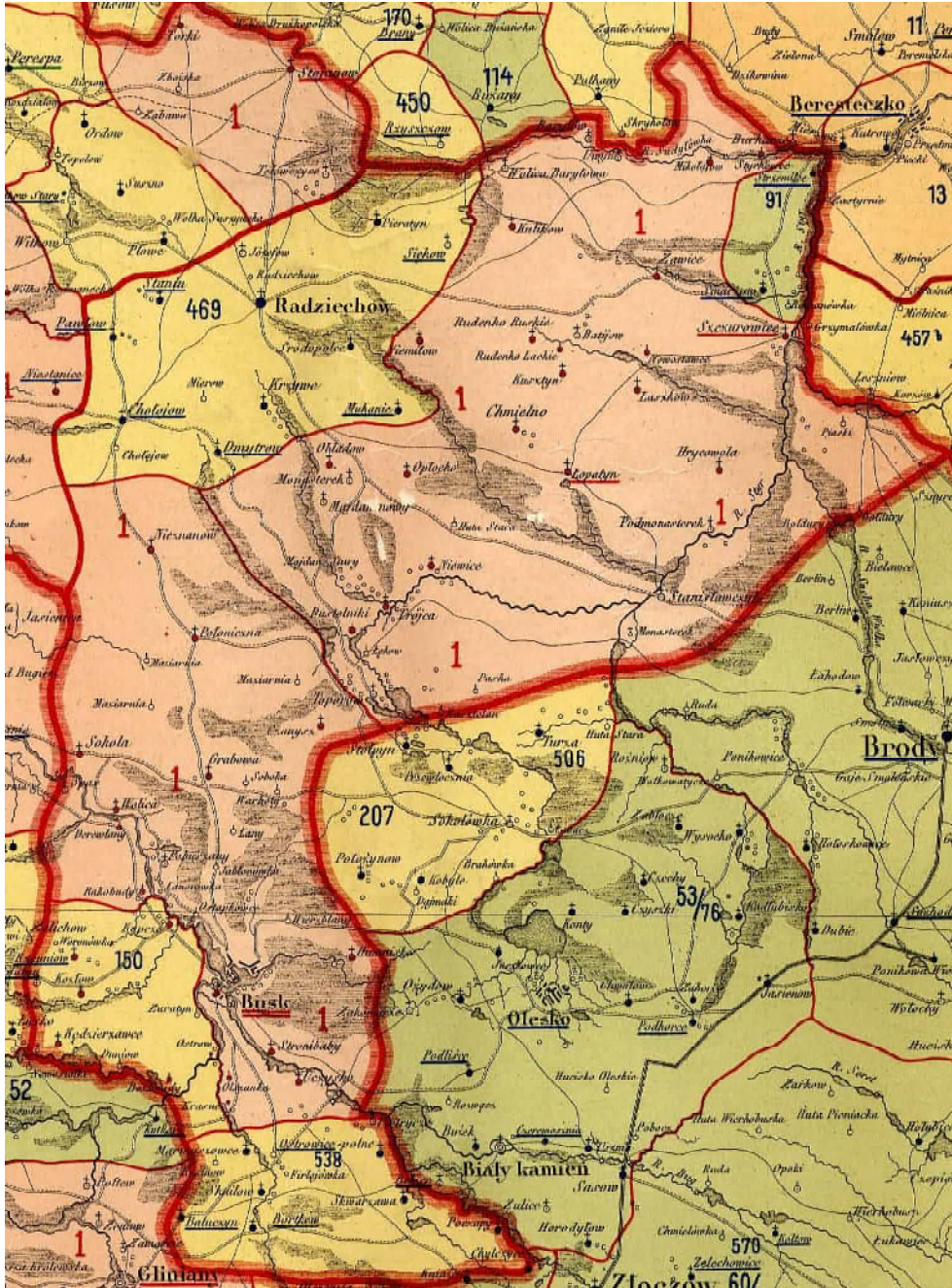

Рис. 4.

Буський повіт на переломі XVI–XVII ст. (за: Atlas historyczny..., 1899–1904)

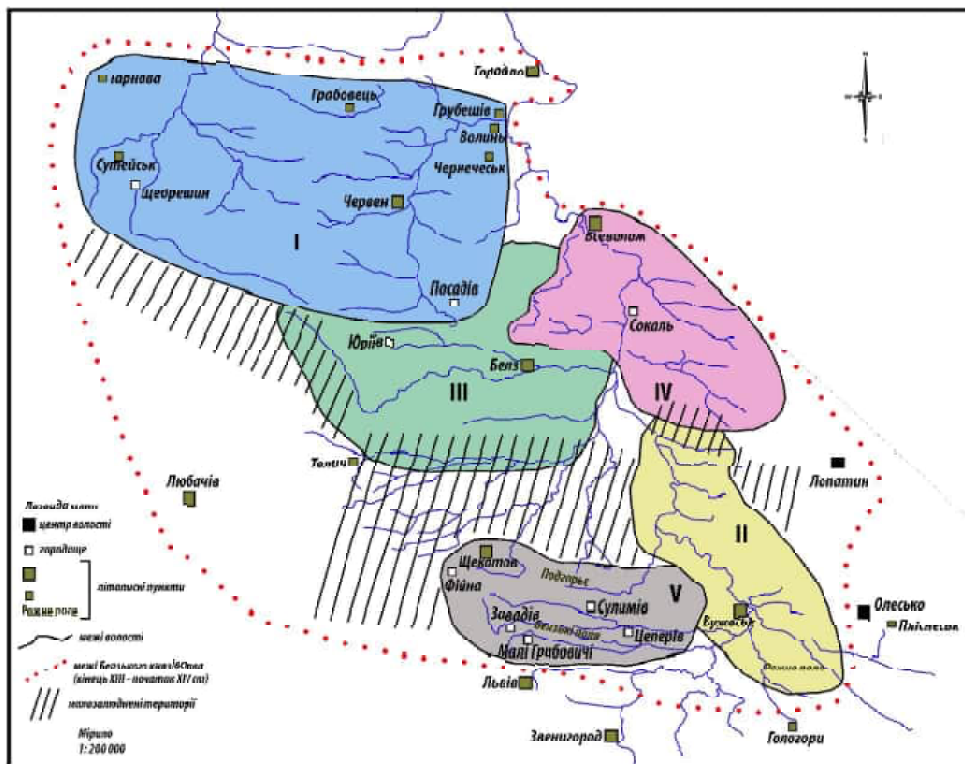

Рис. 5.

Мапа. Територіальна організація Верхнього Побужжя в XI–XIV ст.

літописного пункту слугують згадані раніше “*Bartkowo cum Roszna in districtu Buscensi*”. Цю тезу підкріплюють і археологічні джерела, які засвідчують спорудження у княжу добу на цих теренах кількох городищ, розташованих на незначних підвищеннях серед допливів Золочівки (Княже), Полтви (Глиняни) та Гологірки (Скнилів)²⁰⁴. Таким чином, природним кордоном з півдня для Бужеської волості слугувало низькогірне пасмо Гологір, по якому проходить вододіл між Дністром та Західним Бугом. Городище XIII–XIV ст. у с. Гологорах²⁰⁵, де сидів згаданий в літописі під 1232 р.²⁰⁶ “Климата с Гольхъ горъ”²⁰⁷, лежало, згідно Лаврентіївського літопису, вже на галицькій стороні кордону²⁰⁸, з чим погоджується і Дмитро Чобіт²⁰⁹. Тут одним з маркерів галицько-волинського кордону була Лиса гора (412 м н. р. м), одна з вершин центральної частини Гологір, зафіксована у літописі під 1224/1225 р. у контексті конфлікту Мстислава Удатного з Романовичами²¹⁰.

На заході досліджувана адміністративна одиниця межувала з Підгорайською волостю. Цю границю частково можна реконструювати за даними реєстру ланового побору 1472 р.²¹¹ і гіпотетично можна провести попри такі сучасні села, як Стрептів – Великосілка – Старий Милятин – Новосілки²¹² і далі вгору по Західному Бугу до Старого Добротвора, де зафіксовано значний поселенський комплекс XI–XIII ст.²¹³. Припускаємо, що з огляду на адміністративне виокремлення Підгорайської волості лише у XIII ст., цей відтинок кордону був доволі “гнучким”. Північну межу Бужеської волості визначала широка смуга лісів та боліт від Великих Мостів до Станина, які відділяли її від Белзької та Всеволожеської волостей. На північному сході досліджуваний регіон граничив з Лопатинською волостю, природним кордоном тут був вододіл між Західним Бугом та Стиром.

Східна межа Бужеської волості з галицькими землями розпочиналася від Гологір і проходила по річці Белжцю, лівій притоці Золочівки. Цей відтинок кордону можна встановити на основі пограничного акту 1488 р. між Львівською

²⁰⁴ Віра Гупало, *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014), 445.

²⁰⁵ Богдан Гошовський, “Княжі Голі Гори і Рожне Поле,” 14; Михайло Филипчук, “Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції,” 93–94.

²⁰⁶ Михайло Грушевський, “Хронологія подій,” 23.

²⁰⁷ *ПСРЛ*, т. 2: Ипатьевская лѣтопись, 765.

²⁰⁸ *ПСРЛ*, т. 1: Лаврентьевская лѣтопись, 311.

²⁰⁹ Дмитро Чобіт, “Галицько-Волинська границя,” 53.

²¹⁰ Докладніше див.: Віталій Ляска, “Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімичного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів),” *Княжа доба: історія і культура* 9 (2015): 217–226.

²¹¹ Andrzej Janeczek, “Podgoraj – zaginiony gród,” 19, мапа 2.

²¹² Віталій Ляска, “Підгорайська волость,” 120.

²¹³ Петро Довгань та Віталій Конопля, “Давньоруські поселення Добротвора і його округи,” *Вісник Інституту археології* 7 (2012): 157–172.

землею та Буським дистриктом²¹⁴, за яким до першої належало село Хильчиці, а до другого – Лагодичі (невизначена місцевість, ймовірно, була між Хильчицями та Почапами²¹⁵). Звідси лінія кордону прямувала на північ, залишаючи по буській стороні Скваряву, Утішків, Гумницька, Чаниж, Незнанів та Холоїв²¹⁶, які підпорядковувалися вже згадуваній латинській парафії у Буську. Таким чином, у XIV–XV ст. Буський повіт на сході межував з Олеським дистриктом, який належав до Львівської землі²¹⁷. Реконструйований нами перебіг цього відтинку кордону відповідає і літописним відомостям. Розташоване неподалік від проведеної межі городище в Пліснеську²¹⁸, де навесні 1233 р.²¹⁹ зафіксовано осідок бояр Арбузовичів²²⁰, належало вже до Галицького князівства²²¹.

Отож, зважаючи на запеклу боротьбу між галицькими та волинськими князями за Бужеську волость в XI–XII ст., маємо вагомі підстави не погодитися з характеристикою тогочасного Бужеська як епізодичного та другорядного осередку на тлі інших південноруських князівств²²². На противагу цьому твердженню Михайла Тихомирова, львівський історик Юрій Мердух висунув оригінальну, але слабо аргументовану гіпотезу про можливість приналежності до Бужеського князівства у XI–XII ст. низки волостей у верхів'ях Горині з центрами у Шумську, Тихомлі, Вигошеві та Гнійниці²²³. Не вдаючись у полеміку зі згаданими вченими, хочемо наголосити на надзвичайно важливому стратегічному значенні Бужеської волості на галицько-волинському порубіжжі та тривалій традиції побудови її поселенського простору ще з часів племінного об'єднання бужан.

Підсумовуючи, зазначимо, що викладена схема історичного розвитку Бужеської волості крізь призму її територіальної структури потребує додаткового наповнення результатами майбутніх стаціонарних та розвідкових археологічних досліджень. Проте, наведений приклад комплексного аналізу цієї адміністративної одиниці ще раз засвідчує важливість міждисциплінарності у

²¹⁴ AGZ, (1883), t. 9, № 98, 132–134; AGZ, t. 15, № 4625, 570.

²¹⁵ Przemysław Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego i belzkiego w XV wieku* (Lwów: Towarzystwo Naukowe z zasiłkiem Funduszu Kultury Narodowej Józefa Piłsudskiego, 1939), 309.

²¹⁶ *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski (Warszawa; Wiedeń: Akademia Umiejętności, 1899–1904.), t. 1, mapa 2; Piotr Hrabuk, *Ziemia przemyska i lwowska: szkic historyczno-geograficzny z mapą* (Przemysł: Druk. Zagajewskiego i Łazora, 1921), mapa 1.

²¹⁷ Юрій Гудима, “До проблеми про Олеську волость у XIV–XV ст.,” у *Другі “Ольжині читання”*, 79–83; Його ж, “Давній Олеський повіт у дослідженнях 1930-х рр.,” у *Треті “Ольжині читання”*. Пліснеськ, 31 травня 2009 р., ред. Борис Возницький, Ігор Мицько (Львів: Манускрипт, 2009), 73–77.

²¹⁸ Докладніше див.: Михайло Филипчук, “Структура Пліснеського археологічного комплексу,” 3–21.

²¹⁹ Михайло Грушевський, “Хронологія подій,” 212.

²²⁰ *ПСРЛ*, т. 2: Ипатьевская летопись, 770.

²²¹ Там само, 662.

²²² Михаил Тихомиров, *Древнерусские города* (Москва: Госполитиздат, 1956), 323.

²²³ Юрій Мердух, “До історії давнього Бужеська,” 46–49.

студіях такого ґатунку, без використання якої на мапах галицьких та волинських земель надалі будуть розмішуватись чимало “віртуальних” місцевостей чи навіть окремих регіонів. У цьому руслі виключно важливою постає переорієнтація науковців з традиції вибіркового залучення джерел у площину синергетичного підходу, де історія, археологія, географія та інші суміжні дисципліни мають діяти пліч-о-пліч. Розуміємо, що подолання міждисциплінарних бар’єрів є складним і, подекуди, суперечливим процесом, але завдяки такому підходу відкриваються розлогі перспективи у дослідженнях як окремих літописних пунктів, так і складних територіальних систем. Інакше ми і надалі будемо залишатися на рівні тих знань та інтерпретацій про історичну географію середньовічних південноруських земель, які запропонували науковці середини XIX ст. – першої третини XX ст.

FROM TRIBAL UNION TO PRINCE’S INHERITANCE: BUZHESKA VOLOST’ IN THE MIDDLE AGES

Vitaliy LIASKA

NGO Ukrainian Galician Assembly

Project “Local History”

6, *Tehnichna Str., Lviv 79000, Ukraine*

Characterized Buzhesk medieval region (volost’), which territorial core had formed at the end of the first millennium BC within the Buzhans tribe formation. Based on the written sources clarified ethnocultural belonging of Buzhans to Volynian group of tribes (Buzhans, Cherv’yany, Volyniany), which confirmed by the features of the burial practices of their carriers. Found that their settlement areas were areas of distribution smaller ethnic groups that differed characteristic features of spiritual and material culture, including the types of burial practices and ethnic differentiating features of homebuilding, including structural solution in heating buildings. Proved powerful Croatian infiltrations in environment of Buzhans, which are expressed by constructive decisions of heating facilities building. The initial territorial core of Buzhans amounted accumulation of settlements near Nesluhiv and Ripnev, in 8 – early 11th recorded appearance of settlements in the basin of Poltava and internal migration flows rushed down the course of river Western Bug and its hydro network. Crystallization of Buzhans area settlement occurred along with processes of state forming in their environment; finally, it took shape because of construction in the middle – the end of the tenth century settlement Buzhesk. Found out that in 979/981 after Volodymyr Svyatoslavovych campaign the Upper Bug region came under the control of Kyiv. Noted that strengthening of Rus’ on these lands was accompanied by the destruction of tribal settlement structure and the formation of a new model of territorial “arrangement” space, which, among other things, was represented by change of planning structure settlements in the region. The first annalistic mention of Buzhesk, dated 1098, indicating its considerable political status associated with a separating single region (volost’). Administrative “arrangement” of the Western Bug headwaters was conducted under the patronage of the Prince for a long time relied on tribal settlement area as the usual territorial matrix. Despite the ongoing confrontation between the Galician and Volynian princes can talk about the sustainable development of Buzhesk region, the peak of which was Yaropolk Izyaslavovych reign here in the 1157–1168. In 13th century urban community of Buzhesk did not play a prominent political role, but still retained its distinctiveness which confirmed late medieval sources of 14–15th centuries.

Key words: Rus', Buzheskà volost', Buzhesk, Buzhans, districtus Busznensis, Galician-Volynian borderland, chronicle, hillfort, settlement, retrospective method.

REFERENCES

- “Articuli Vladislao regi Polonie a ducibus Masoviae traditi A. D. 1426 et 1428.” *Monumenta Poloniae historica*. Wydał Wojciech Kętrzyński. Kraków: Akademia Umiejętności, 1893, t. 6. 623–641.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacyi sęp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (AGZ)*. Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1883, t. 9.
- AGZ. Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1891, t. 15.
- AGZ. Lwów: Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1906, t. 19.
- Andriashev, Aleksandr. *Ocherk istorii Volynskoy zemli kontsa XIV stoletia*. Kyiv: Tip. Imperatorskago Universiteta Sv. Vladimira, 1887. (in Russian).
- Archiwum ksiąg Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie*. Lwów: Z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1897, t. 5.
- Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa; Wiedeń: Akademia Umiejętności, 1899–1904.
- Aulikh, Vitold. “Drevnerusskoe poselenie na Zapadnom Buge.” *Arkheologicheskie otkrytia 1968 goda* (1969): 327–329. (in Russian).
- Aulikh, Vitold. “Slavyanskie poselenia u s. Ripnev (Ripnev I) Lvovskoi oblasti.” *Slaviane nakanune obrazovania Kievskoi Rusi*. Redaktor Boris Rybakov. Moskva: Izd. Akademii nauk SSSR, 1963. 366–381. (in Russian).
- Balinski, Michał, i Lipiński, Tymoteusz. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym, i statystycznym*. Warszawa: Nakład S. Orgelbranda, 1886, t. 3.
- Baran, Volodymyr. *Ranni sloviany mizh Dnistrom i Prypiattiu*. Kyiv: Naukova dumka, 1972. (in Ukrainian).
- Baron, Justyna. “Ritual and cultural change. Transformations in rituals at the junction of pagan religion and Christianity in early medieval Poland.” *Rytm przemian kulturowych w pradziejach i średniowieczu*. Redakcja Bogusław Gediga, Anna Grossman, Wojciech Piotrowski. Biskupin; Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, 2012. 453–457.
- Barsov, Nikolay. *Ocherki russkoi istoricheskoi geografii. Geografia pervonachalnoi letopisi*. Warszawa: Tip. Warszawskiego uchebnogo okruga, 1873. (in Russian).
- Batiushkov, Pompey. *Kholmskaia Rus. Istoricheskia sudby russkago Zabuzhia*. Sankt-Peterburg: Tip. Tovarishchestva “Obshchestvennaya polza”, 1887. (in Russian).
- Bayburin, Albert. *Zhilishche v obriadakh i predstavleniakh vostochnykh slavian*. Leningrad: Nauka, 1983. (in Russian).
- Berest, Roman. “Doslidzhennia oboronnykh ukriplen Univskoho horodyshcha.” *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* 11 (2007): 281–286. (in Ukrainian).
- Bilas, Nataliia, Konoplia, Vitalii, i Silaiev Oleksandr. “Novi pamiatky arkheolohii na Sokalshchyni.” *Naukovi studii* 4 (2011): 215–224. (in Ukrainian).
- Bogucki, Mateusz, Malarczyk, Dorota, i Marczak Ewa. “Skarb dirhamów z X wieku z grodziska w Truszkach Zalesiu, gm. Kolno, woj. Podlaskie.” *Wiadomości Numizmatyczne* 49 (2005), z. 2: 173–190.
- Braichevskiy, Mykhailo. *Iybrane*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2009. (in Ukrainian).

- Buhal, Pavlo, Voinarovskiy, Viktor, i Konoplia Vitalii. *Pamiatky arkheolohii Komareva ta Volytsi (Sokalshchyna)*. Lviv: Lohos, 2009. (in Ukrainian).
- Chaika, Roman. "Pidsumky doslidzhen pamiatok litopysnykh buzhan v Zakhidnomu Pobuzhzhii." *Etnohenez ta rannia istoria slovia: novi naukovy kontseptsii na zlami tysiacholit*. Redaktor Volodymyr Baran. Lviv: Vydavnychi tsestr LNU imeni Ivana Franka, 2001. 261–267. (in Ukrainian).
- Chaika Roman. "Arkheolohicheskie issledovania v zonakh melioratyvnykh robot Lvovskogo oblvodkhoza v 1987 g." *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Odyntsia obliku 1987/144. (in Russian).
- Chaika Roman. "Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u verkhivakh Horyni, Styru, Zkh. Buhu u 1979 r." *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Odyntsia obliku 1980/83. (in Ukrainian).
- Chobit, Dmytro. "Halysko-Volynska hranytsia XI–XIII st. v okolytsiakh Plisneska." *Piati "Olzhyni chytannia"*, Plisnesk, 7 travnia 2010 r. Redaktory Borys Voznytskyi i Ihor Mytsko. Lviv; Brody: Prosvita, 2011, 59–62. (in Ukrainian).
- Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia regum Poloniae, magnorum ducum Litvaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data illustrandis domesticis rebus gestis inseritura*. Editus studio et opera Leonis Rzyszczewski et Antonii Muczkowski. Varsoviae: Typis Stanislai Strąbski, 1847, t. 1.
- Czuczynski, Aleksander. "Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366." *Kwartalnik historyczny* 4 (1890): 513–515.
- Dąbkowski, Przemysław. *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku*. Lwów: Towarzystwo Naukowe z zasiłkiem Funduszu Kultury Narodowej Józefa Piłsudskiego, 1939.
- Dąbrowski, Dariusz. "Sytuacja polityczna na Wołyniu około 1170 roku." *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii: Istorychni nauky* 22 (2009): 75–82.
- Dovhan, Petro. "Arkheolohichni doslidzhennia horodyshcha v Busku, na peredmisti Voliany." *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 5 (2002): 254–266. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro. "Buskyi arkheolohichni kompleks: stan ta perspektyvy doslidzhennia." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 3 (2008): 136–195. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro. "Buzhany yak etnichnyi ta derzhavotvorchyi chynnyk u davni istorii Ukrainy." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 3 (2006): 46–57. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro. "Doslidzhennia tsentralnoi ploshchadky Buskoho horodyshcha v 2009 r." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 6 (2011): 217–232. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro. "Doslidzhennia tsentralnoi ploshchadky Buskoho horodyshcha v 2009 r." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 6 (2011): 217–232. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro. "Osoblyvosti pivnichno-skhidnoi ploshchadky horodyshch litopysnoho Buzhska." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 4 (2009): 22–45. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro. "Pivnichno-skhidna dilianka horodyshcha litopysnoho Buzhska." *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 1 (2010): 358–364. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro, i Steblii, Nataliia. "Systema oborony litopysnoho Buzhska: nove bachennia." *U Pamiatky Tustani v konteksti osvoiennia Karpat u doistorychnu dobu ta v serednovichchi; problemy yikh zberezhenia ta vykorystannia: mat. III mizhnar. nauk. konf., 7–8 kvitnia 2016 r.* Redaktor Roman Myska. Lviv: Prostir-M, 2016, 44–45. (in Ukrainian).

- Dovhan, Petro, i Steblii, Nataliia. "Systema oborony litopysnoho Buzhska." U *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka "Tustan"*, redaktor Yurii Lukomskiy. Lviv: Kamula, 2009. 278–283. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro, i Steblii, Nataliia. "Doslidzhennia Buskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u 2012 r." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 7 (2012): 187. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro, i Konoplia, Vitalii. "Davnoruski poselennia Dobrotvora i yoho okruhy." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 7 (2012): 157–172. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro, Nataliia Steblii, i Vitalii Konoplia. "Poselenska struktura davnoho naselennia baseinu Stavchanky u Nadbuzhanshchyni." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 8 (2013): 203–226. (in Ukrainian).
- Dovhan, Petro, Nataliia Steblii i Vitalii Konoplia. "Poselenska struktura davnoho naselennia baseinu Solotvyny u Nadbuzhanshchyni." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 9 (2014): 135–165. (in Ukrainian).
- Dzendzeliuk, Lesia, i Loda Liubov. "Rozkryttia berestianykh suvoiv X i XII stolit, znaidenykh na Lvivshchyni." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 4 (2009): 46–53.
- Ehrlich, Ludwik. *Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa Lwowskiego w wiekach srednich (1350–1501)*. Lwów: Nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1914.
- Fylypchuk, Mykhailo. Zvit pro riativni roboty Buskoi hospdohovirnoi arkheolohichnoi ekspedytsii № 61 v 1988 r. na mistsi budivnytstva zavodu "Avtoprompokryttia", Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, odyntsia obliku 1989/127. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. "Roboty Holohirskoi hospdohovirnoi ekspedytsii." *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* (1991): 93–95. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. "Henezys prykarpatskykh horodyshch VIII–X st. z pozytsii polisnoi struktury suspilstva (Postanovka problemy)." *Evoliutsiia rozvytku slovianskykh hradiv VIII–XIV st. u peredhiri Karpat i Tatr. Tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii, Lviv, 27–29 veresnia 1994 r.* Redaktory Orest Korchynskiy i Volodymyr Shyshak. Lviv: NFV "Ukrainski tekhnolohii", 1994. 9–11. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. "Skhidnoslovianske zhytlo X – pochatku XI st. v Ukrainkomu Prykarpatti." *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* 6 (1995): 219–233. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. "Riativni arkheolohichni rozkopky na horodyshchi s. Pidho-rodysheche Peremyslianskoho r-nu Lvivskoi obl." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 2 (2007): 113–136. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. "Struktura Plisneskoho arkheolohichnoho kompleksu v slovianskyi ta davnoruskyi chas." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 4 (2009): 3–21. (in Ukrainian).
- Gribovich, Roman, i Yaroshinskiy, Bogdan. "Arkheologicheskie razvedki v Prikarpatie i Volyni." *Arkheologicheskie otkrytia 1972 g.* (1973): 273–274. (in Russian).
- Herrmann, Joachim. *Zwischen Hradschin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslawen*. Leipzig: Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1971.
- Holovko, Oleksandr. *Korona Danyla Halytskoho. Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia*. Kyiv: Stylos, 2006. (in Ukrainian).
- Hoshovskyi, Bohdan. "Kniazhi Holi Hory i Rozhne Pole." *Litopys Chervonoii kalyny* 3 (1939): 16–18. (in Ukrainian).
- Hoshovskyi, Bohdan. "Kniazhi Holi Hory i Rozhne Pole (Dokinchennia)." *Litopys Chervonoii kalyny* 4 (1939): 16–18. (in Ukrainian).

- Hrabyk, Piotr. *Ziemia przemyska i lwowska: szkic historyczno-geograficzny z mapą*. Przemysł: Druk. Zagajewskiego i Łazora, 1921.
- Hrushevskiy, Mykhailo. "Volynskiy vopros 1097–1102 g." *Kievskaiia starina* 4 (1891): 32–55. (in Russian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. "Khronolohiia podii Halytsko-Volynskoi litopysy." *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti* 41 (1901): 1–72. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Lviv: Drukarnia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 1904, t. 1. (in Ukrainian).
- Hudyma, Yurii. "Starodavnia doroha Popidhryden." *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu* 2 (1999): 35–39. (in Ukrainian).
- Hudyma, Yurii. "Skarb arabskykh dyrkhemiv z sela Yosypivky." Konferentsiia "Olzhyni chytannia". Plisnesk, 10 zhovtnia 2005 r. Redaktery Borys Voznytskyi i Ihor Mytsko. Lviv: Ukrainka akademiia druzarstva, 2006. 2–4. (in Ukrainian).
- Hudyma, Yurii. "Do problemy pro Olesku volost u XIV–XV st." *Druhi "Olzhyni chytannia". Plisnesk–Lviv, 15–16 chervnia 2007 r.* Redaktor Borys Voznytskyi. Lviv: Manuskrpyt, 2007. 79–83. (in Ukrainian).
- Hudyma, Yurii. "Pro novu hrupu monet z Yosypivskoho skarbu." *Visnyk Instytutu arkeolohii* 2 (2007): 164–175. (in Ukrainian).
- Hudyma, Yurii. "Davni Oleskyi povit u doslidzhenniakh 1930-kh rr." *Treti "Olzhyni chytannia". Plisnesk, 31 travnia 2009 r.* Redaktery Borys Voznytskyi i Ihor Mytsko. Lviv: Manuskrpyt, 2009. 73–77. (in Ukrainian).
- Hudyma, Yurii, i Banakh, Ivan. "Zdorovia volodariv halytskoho prestolu: Volodymyr Volodarevych, Yaroslav Osmomysl, Danylo Romanovych (Sproba istoryko-medychnoho analizu za litopysnymy svidchenniamy)." *Doba Korolia Danyla v nauksi, mystetstvi, literaturi. Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferencii, Lviv, 29–30 lystopada 2007 r.* Redaktery Taras Otkovych i Zoriana Lylo-Otkovych. Lviv: Mystetskyi fond imeni Korolia Danyla, 2008. 166–175. (in Ukrainian).
- Hupalo, Vira. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiaikeycha NAN Ukrainy, 2014. (in Ukrainian).
- Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule: Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava)*, kerivnyk proektu i avtor-uporiadnyk Yurii Loza. Kyiv: Mapa, 2010. (in Ukrainian).
- Ivanova, Tatiana. *Staroslavianskiy iazyk*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. 1998. (in Russian).
- Janeczek, Andrzej. "Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego." *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1–2 (1985): 3–28.
- Janeczek, Andrzej. "Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych." *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynykennia, istoriia, kultura, tradytsii. Tezy dopovidei ta povidomlen mizhnar. nauk. konferentsii, Halych, 19–21 serpnia 1993 r.* Lviv: Atlas, 1993. 105–108.
- Janeczek, Andrzej. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa: Zakład Wydawniczy Letter Quality, 1993.
- Janeczek, Andrzej. "System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza." *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie*

- Środkowo-Wschodniej*. Redakcja Sławomir Moździoch. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1993. 143–157.
- Janeček, Andrzej. “Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji.” *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko–rusko–słowackie w średniowieczu*. Redakcja Michał Parczewski, Sylwester Czopek. Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, 1996. 291–299.
- Katalog magii Rudolfa: źródło etnograficzne XIII wieku*. Redakcja Edward Karwot. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955.
- Kesariyskiy, Prokopii. *Voina s gotami*. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1950. (in Russian).
- Kherrman, Yoakhim. “Ruzzi. Forsderer. Liudi. Fresiti. K voprosu ob istorycheskikh i etnograficheskikh osnovakh “Bavarskogo geografa” (pervaia polovina IX v.).” *Drevnosti slavian i Rusy*. Redaktor Borys Tymoshchuk. Moskva: Nauka, 1988. 162–169. (in Russian).
- Knysh, Yaroslav. “Chy vidnaidetsia Buskyi litopys?” *Litopys Chervonoï Kalyny* 4–6 (1994): 15–16. (in Ukrainian).
- Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych*, wydał i przypisami objaśnił Franciszek Piekosiński. Warszawa: W drukarni Gazety Polskiej, 1863.
- Konoplia, Vitalii. “Rozvidky v baseini Zakhidnoho Buhu.” *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 rotsi* (1996): 21–22. (in Ukrainian)
- Konoplia, Vitalii. “Poselennia kultury kuliastykh amfor Yastrubychi – “Za Cherniavoïu.” *Lvivskiy arkheolohichnyi visnyk* 2 (2012): 39–50. (in Ukrainian).
- Konoplia, Vitalii, Dovhan, Petro i Chaika, Roman. “Rozvidkovi roboty v Zhovkivskom raioni.” *Lvivskiy arkheolohichnyi visnyk* 1 (1999): 154–164 (in Ukrainian).
- Konoplia, Vitalii, i Steblii Nataliia. “Arkheolohichni pamiatky sela Stroniaty.” *Naukovi studii* 1 (2008): 110–145. (in Ukrainian).
- Konoplia, Vitalii, i Oprysk, Vasyl. “Pamiatky arkheolohii sela Remeniv.” *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* 13 (2009): 286–298. (in Ukrainian).
- Konoplia, Vitalii, Buhai, Pavlo i Pliekhanov, Yurii. “Doslidzhennia v baseini Zakhidnoho Buhu.” *Lvivskiy arkheolohichnyi visnyk* 2 (2012): 74–79. (in Ukrainian).
- Korchynskiy, Orest, i Petegirich, Vladimir. “Izuchenie drevnerusskikh gorodishch v Prikarpatye.” *Arkheologicheskie otkrytia 1986 goda* (1988): 289–290. (in Russian).
- Korchynskiy, Orest. Horodyshcha IX–XIV st. v baseini Verkhnoho, Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, odnyntsia obliku 1996/111. (in Ukrainian).
- Korduba, Myron. “Zakhidne pohranyche Halytskoi derzhavy mizh Karpatamy ta dolishnim Sianom.” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti* 138–140 (1925): 159–245. (in Ukrainian).
- Koroliuk, Vladimir. “Osnovnye problemy formirovaniia rannefeodalnoi gosudarstvennosti i narodnostey slavian Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy.” *Formirovanie rannefeodalnykh slavianskikh narodnostei*. Redaktor Vladymyr Koroliuk. Moskva: Nauka, 1981. 7–28. (in Russian).
- Kostruba, Teofil. “Vsevolozh i Vsevolozka volost.” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Pratsi Istoryko-filosofskoi sekti* 222 (1991): 308–312. (in Ukrainian).
- Kostruba, Teofil. *Belz i Belzka zemlia vid naidavnishykh chasiv do 1772 roku*. Niu-York; Toronto: Obiednannia nadbuzhantsiv, 1989. (in Ukrainian).
- Kotliar, Mykola. *Halytsko-Volynska Rus*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Alternatyvy”, 1998. (in Ukrainian).

- Kropotkin, Vladislav. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh poselenia u s. Romosh Sokalskogo r-na Lvovskoi obl. v 1975 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Odynytsia obliku 1975/124. (in Russian).
- Kropotkin, Vladislav. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh poselenia u s. Romosh Sokalskogo r-na Lvovskoy obl. v 1976 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. odynytsia obliku 1976/114. (in Russian).
- Kropotkin, Vladislav. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh poselenia u s. Romosh Sokalskogo r-na Lvovskoi obl. v 1977 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Odynytsia obliku 1977/122. (in Russian).
- Kropotkin, Vladislav. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh poselenia u s. Romosh Sokalskogo r-na Lvovskoy obl. v 1984 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Odynytsia obliku 1984/93.
- Krushelnytskaia, Larysa, i Dolynska, Mariana. “Raboty Zapadnobuhskoi ekspedytsyy.” *Arkheolohycheskye otkrytyia 1971 goda* (1972): 367–368. (in Russian).
- Krypiakevych, Ivan. *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Kyiv: Naukova dumka, 1984. (in Ukrainian).
- Kubiak, Władysław. “Skarb monet kufickich z Antopola na Polesiu a szlak wodny prypeckobużański.” *Vznik a počátky Slovanů 2* (1958): 225–232
- Kucharski, Eugeniusz. “Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie “Geografem bawarskim.” *Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich w Poznaniu 1* (1925): 1–11.
- Kuchynko, Mykhailo. “Pro pleminnu nalezhnist rannoserednovichnoho naseleння Pobuzhzhia i Posiannia.” *Arkheolohiia* 16 (1975): 77–82 (in Ukrainian).
- Kuchynko, Mykhailo. *Istoriia naseleння Zakhidnoi Volyni, Kholmshchyny ta Pidliashshia v X–XIV st.* Lutsk: VAT “Volynska oblasna drukarnia”, 2009. (in Ukrainian).
- Kupchynskiy, Oleh. “Litopysni heohrafichni nazvy “Mykulyń” i “Rozhne pole” ta ikh istorychna terytoria u XI–XIII stolittiah.” *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 15 (2006–2007): 82–89. (in Ukrainian).
- Liaska, Vitalii. “Pidhoraiska volost: sproba istoryko-arkheolohichnoi rekonstruktsii terytorialnoi orhanizatsii Hriadovoho Pobuzhzhia v kniazhu dobu.” *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 14–15 (2012): 107–151. (in Ukrainian).
- Liaska, Vitalii. “Districtus Podhorayensis: do problemy terytorialnoi orhanizatsii Halytsko-Volynskoho porubizhzhia u XIII–XIV stolittiah.” *Kniazha doba: istoriia i kultura* 7 (2013): 109–136. (in Ukrainian).
- Liaska, Vitalii. “...zemlia Bozhya y tvoia y horody tvoey...”: Vsevolozhskaia volost kniazia Vladymyra Vasylkovycha (istoriko-arkheologicheskoe issledovanie).” *Rossica antiqua* 1 (2013): 3–54. (in Russian).
- Liaska, Vitalii. “Cherven ta “Chervenski hrady”: istoriohrafichni mify na tli trudnoshchiv arkheolohii.” *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 18 (2014): 167–211. (in Ukrainian).
- Liaska, Vitalii. “Mizh Prahoiu, Kyievom ta Gniezno. Zeriuan / Zuireani “Heohrafa Bavarskoho”: do problemy etnopotestarnykh struktur na Volyni u rannomu serednovichchi.” *Kniazha doba: istoriia i kultura* 8 (2014): 9–71. (in Ukrainian).
- Liaska, Vitalii. “Lysa hora na Holykh horakh (prychynok do toponimichnoho landshaftu halytsko-volynskoho pohranychchia v dobu Romanovychiv).” *Kniazha doba: istoriia i kultura* 9 (2015): 217–226. (in Ukrainian).

- Liaska, Vitalii. “Terytorialnyi ta administratyvnyi rozvytok Verkhnoho Pobuzhzhia u IX–XIV st.” Avtoref. dys. kand. ist. nauk, Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2015. (in Ukrainian).
- Litopys ruskyi*. Pereklad z davnoruskoi Leonida Makhnovtsia. Kyiv: Dnipro, 1989. (in Ukrainian).
- Longynov, Arkadii. *Chervenske goroda. Istorycheskiy ocherk, v sviazy s etnografiei i topografiei Chervonnoi Rusi*. Warshawa: Typ. Warshawskago uchebnago okruga, 1885. (in Russian).
- Mavrodin, Vladimir. *Obrazovanie drevnerusskogo gosudarstva*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 1945. (in Russian).
- Merdukh, Yurii “Do istorii davnoho Buzhska (Buska).” In *Druhi “Olzhyni chytannia”. Plisnesk–Lviv, 15–16 chervnia 2007 r.* Redaktor Borys Voznytskyi. Lviv: Manuskrypt, 2007. 44–52. (in Ukrainian).
- Mykhailyna, Liubomyr. *Sloviany VIII–X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, 2007. (in Ukrainian).
- Mykhalchyshyn, Ivan. “Razvedki v bassejne r. Raty.” *Arkheologicheskie otkrytia 1981 goda* (1983): 290–291. (in Russian).
- Mykhalchyshyn, Ivan. “Issledovania v Prikarpatie i Volynskoi obl.” *Arkheologicheskie otkrytia 1983 goda* (1985): 318–319. (in Russian).
- Mykhalchyshyn, Ivan. “Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho istorichnoho muzeiu.” *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1994 r.* (1994): 10–11. (in Ukrainian).
- Mykhalchyshyn, Ivan “Rozvidkovi roboty u Zakhidnomu Pobuzhzhii.” *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.* (1996): 50–51. (in Ukrainian).
- Mykhalchyshyn, Ivan. *Spysook pamiatok starodavnoi istorii Lvivskoi oblasti*. Lviv: Lvivskyi istorichnyi muzej, 1993. (in Ukrainian).
- Mylian, Taras, i Osaulchuk, Oleh. “Doslidzhennia bahatosharovoi pamiatky Zavyshe-Zhvyrka u verkhiviah Zakhidnoho Buhu.” *Arkheolohichni doslidzhennia u mezhyrichchi Visly, Dnistra ta Tysy u 2000–2007 rr.* Redaktor Denys Kozak. Lviv: Prostir-M, 2011. 160–180. (in Ukrainian).
- Nazarenko, Aleksandr. “Rus i Germania v IX–X vv.” In *Drevneyshie gosudarstva na territorii Vostochnoi Evropy. Materialy i issledovania. 1991 g.* Redaktor Anatolii Novoseltsev. Moskva: Nauka, 1994. 5–138. (in Russian).
- Nazarenko, Aleksandr. *Nemetskie latinoiazychye istochniki IX–XI vekov. Teksty, perevod, kommentaryi*. Moskva: Nauka, 1993. (in Russian).
- Nazarenko, Aleksandr. “«Khazary, rus, lukoliane, vengry»: narody Vostochnoi Evropy v “Bavarskom geografie.” *Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: uchebnoe posobie dlia studentov vuzov.* Redaktor Elena Melnykova. Moskva: Logos, 1999. 292–295. (in Russian).
- Nazarenko, Aleksandr. “Gorodenskoe kniazhestvo i gorodenskie kniazia v XII v.” *Drevneyshie gosudarstva na territorii Vostochnoi Evropy. Materialy i issledovania. 1998 g.* Redaktor Tatiana Kalinina. Moskva: Vostochnaia literatura, 2000. 169–188. (in Russian).
- Onyshchuk, Yaroslav. “Etnichni protsesy na Volyno-Podilskomu pohranychchi naperedodni utvorennia derzhavy Danyla Halytskoho.” *Doba Korolia Danyla v nauksi, mystetstvi, literaturi. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferencii, Lviv, 29–30 lystopada 2007 r.* Redaktory Taras Otkovych i Zoriana Lylo-Otkovych. Lviv: Mystetskyi fond imeni Korolia Danyla, 2008. 176–181. (in Ukrainian).
- Onyshchuk, Yaroslav. “Novi materialy do vyvchennia davnoukrainskykh pamiatok Voroniatskoho horbohiria.” *Halytsko-Volynska derzhava (materialy i doslidzhennia)*.

- Redactory Roman Lubkivskyi, Bohdan Chaikovskyi, Roman Shust. Lviv: NFV “Ukrainski tekhnolohii”, 1999. 23–26. (in Ukrainian).
- Osaulchuk, Oleh, Voitseshchuk, Nataliia, Ivanovskyi, Vasyl, i Mylian Taras. “Rezultaty arkeolohichnykh vyshukuvan u zoni budivnytstva naftoprovodu Brody – Plotsk (ukrainska chastyna) u 2003 r.” *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 7 (2004): 282–309. (in Ukrainian).
- Osaulchuk, Oleh. Zvit pro rezultaty arkeolohichnoi ekspertyzy zemelnykh dilianok na terytorii Lvivskoi oblasti u 2007 r. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru “Riativna arkeolohichna sluzhba” Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy. Odynytsia obliku 2009/09. (in Ukrainian).
- Pasternak, Yaroslav. “Novi arkeolohichni nabutky muzeiu Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933–1936.” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Pratsi istorychno-filosofichnoi seksii* 154 (1937): 241–268. (in Ukrainian).
- Pasternak, Yaroslav. *Arkheolohiia Ukrainy*. Toronto: N.T.Sh., 1961. (in Ukrainian).
- Paszkievich, Henryk. *Poczatki Rusi*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1996.
- Pavliv, Dmytro, i Petehyrych, Volodymyr. “Doslidzhennia davnoruskoho poselennia poblyzu s. Reklenetsm.” *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* (1991): 70–72. (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, Mykola, i Mykhalchysyn, Ivan. “Arkheolohichni pamiatky v baseini richky Raty.” *Arkheolohiia* 4 (1989): 127–131. (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, Mykola, i Chaika, Roman. “Novi materialy z istorii davnoruskoho silskoho naselennia Zakhidnoi Volyni (VIII–XI st.)” *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia istorychna* 24 (1988): 46–55. (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, Mykola, i Hudyma, Yurii. “Zemlia litopysnykh buzhan.” *Litopys Chervonoii Kalyny* 10–12. (1992): 50–52. (in Ukrainian).
- Petehyrych, Volodymyr. Zvit pro robotu Buskoi hospodohovirnoi arkeolohichnoi ekspedytsii v 1989 r. Naukovi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy, odynytsia obliku 1989/221. (in Ukrainian).
- Petehyrych, Volodymyr. “Pochatky Belza i Buska ta formuvannia yikh sotsialno-topohrafichnoi struktury v X–XIV st.” *Halychyna i Volyn u dobu serednovichchia. Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Halytskoho*. Redaktor Yaroslav Isaievych. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy, 2001. 199–209. (in Ukrainian).
- Petehyrych, Volodymyr. “Iazychnytstvo i pochatky khrystyianstva u Belzkii ta Chervenskkii zemliakh.” *Belz ta Belzka zemlia* 2 (2006): 13–17. (in Ukrainian).
- Petehyrych, Volodymyr. “Poselenski struktury V/VI–X st. Verkhnoi Nadbuzhanshchyny yak pidosnova formuvannia Belzskoi ta Chervenskkoi zemel.” *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* 11 (2007): 101–120. (in Ukrainian).
- Petrashenko, Valentyna. “Zhytla VIII–X st. na Pravoberezhnomu Podniprovi.” *Arkheolohiia* 37 (1982): 48–59. (in Ukrainian).
- Piotrowski, Marcin. “Kultura duchowa wczesnych Słowian. Rozważania w oparciu o znaleziska archeologiczne z Lubelszczyzny.” *Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu*. Redakcja Jerzy Libera. Łęczna: Starostwo Powiatowe w Łęcznej, 2008. 13–27.
- Plakhonin, Andrii. “Druha volynska kryza (1097–1100 rr.)” *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi* 6 (2006): 177–213. (in Ukrainian).
- Plakhonyn, Andrei. “Istoria Rossiyskaia” V. N. Tatishcheva i issledovanie genealogii Ryurikovichyey.” *Srednevekovaya Rus* 4 (2004): 299–330. (in Russian).

- Pohoralskyi, Yaroslav. "Opaliuvalni sporudy u zhytlakh V–X st. z porubizhzhia Volyni ta Prykarpattia." *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu* 12 (2009): 60–78. (in Ukrainian).
- Pohoralskyi, Yaroslav, Myska, Roman i Liaska, Vitalii. "Verkhnodnisterske Pidhiria u X–XIV st." *Colloquia Russica: Seria 2*. Redaktory Witalij Nagirnyj, Tomasz Pudłocki. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2013, t. 1: Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.). 15–31. (in Ukrainian).
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. Sankt-Peterburg: Typ. M. A. Aleksandrova, 1908, t. 2: Ipatovskaia letopys. (in Old East Slavic).
- Polnoe sobranie russkikh letopyssei*. Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1926, t. 1: Lavrentevskaia letopys. (in Old East Slavic).
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. Warszawa: Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1903, t. 7, cz. 2: Ziemia ruskie. Ruś Czerwona.
- Poppe, Andzhei. "Deiaki pytannia zaselennia polsko-ruskoho rubezha v rannomu serednovichchi." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 6 (1960): 55–65. (in Ukrainian).
- Pryshchepa, Bohdan. "Zhytla X–XI st. na Volynskii vysochyni." *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 2 (2010): 228–234. (in Ukrainian).
- Rapov, Oleh. *Kniazheskie vladenia na Rusi v X – pervoi polovine XIII veka*. Moskva: Moskovskiy gosudarstvennyi universitet, 1977. (in Russian)
- Rappoport, Pavlo. *Drevnerusskoe zhylyshche*. Leningrad: Nauka, 1975. (in Russian).
- Rusanova, Irina. *Slavianskie drevnosti VI–IX vv. mezhdru Dneprom i Zapadnym Bugom*. Moskva: Nauka, 1973. (in Russian).
- Rybakov, Boris. *Kievskaiia Rus i russkie kniazhestva XII–XIII vv*. Moskva: Nauka, 1982. (in Russian).
- Salo, Bohdan. "Rozvidky u verkhiviakh Zakhidnoho Buhu." *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.* (2010): 367–369. (in Ukrainian).
- Seredonin, Sergei. *Istorycheskaia geografia*. Petrograd: Typ. Glavnogo Upravleniia Udelov, 1916. (in Russian).
- Shakhmatov, Aleksei. *Drevneysh³a sudby russkago plemeni*. Petrograd: Gosudarstvennaia tipografia. 1919. (in Russian).
- Shakhmatov, Aleksei. *K voprosu ob obrazovanii russkikh narechii i russkikh narodnostei*. Sankt-Peterburg: V. S. Belashev i K., 1899.
- Shust, Roman. "Hroshove gospodarstvo zemel Halytsko-Volynskoi derzhavy." *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynykennia, istoriia, kultura, tradytsii. Tezy dopovidei ta povidomlen mizhnar. nauk. konferentsii, Halych, 19–21 serpnia 1993 r.* Lviv: Atlas, 1993. 120–123. (in Ukrainian).
- Shyshak, Volodymyr, Pohoralskyi, Yaroslav, i Liaska, Vitalii. "Horodyshche X–XI st. Rokytno II na Roztochchi." *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* 16 (2012). (in Ukrainian).
- Silaiev, Oleksandr, Bilas Nataliia, i Ostapyk Taras. "Rozvidky v mezhyrichchi Zakhidnoho Buhu, Verenzhanky ta Vyshni-Sebechivky." *Naukovi studii* 3 (2010): 255–285. (in Ukrainian).
- Silaiev, Oleh. "Pamiatky na terytorii Lvivskoi ta Ivano-Frankivskoi obl." *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.* (2012): 310–312. (in Ukrainian).
- Silaiev, Oleksandr, i Liaska, Vitalii. "Arkheolohichni rozvidky na Lvivshchyni u 2011 r." *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.* (2012): 308–309. (in Ukrainian).

- Silaiev, Oleksandr, Konoplia, Vitalii, i Pliekhanov, Yurii. "Novi pamiatky arkheolohii na Pravoberezhnomu Pobuzhzhii." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 6 (2011): 201–216. (in Ukrainian).
- Skrzypek, Józef. *Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.
- Steblii, Nataliia. "Okhoronno-riativni roboty na cherniakhovo-prazkomu poseleenni Ripniv-II u 2003 r." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 2 (2007): 88–112. (in Ukrainian).
- Steblii, Nataliia. "Pamiatky cherniakhivskoi kultury z okolyts s. Andriivka Buskoho r-nu Lvivskoi obl." *Visnyk Instytutu arkheolohii* 6 (2011): 140–171. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, Ihor. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Lvivska oblast*. Kyiv: Naukova dumka, 1976. (in Ukrainian).
- Szczygieł, Ryszard. "Od wołości do powiatu: przemiany podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku." *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii. Tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovoii konferentsii, Halych, 19–21 serpnia 1993 r*. Lviv: Atlas, 1993. 9–11.
- Tatyshech, Vasili. *Istoria Rossyiskaia*. Moskva: AST, 2003. (in Russian).
- Tykhomirov, Mykhail. *Drevnerusskie goroda*. Moskva: Gospolitizdat, 1956. (in Russian).
- Voinarovskiy, Viktor. "Verkhnie Pobuzhzhia yak Balto-Chornomorske rozdorizhzhia (I tys. n. e.)." *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* 12 (2008): 170–181. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. "Etnoterytorialna pidosnova formuvannia udilnykh kniazivstv Volynskoi zemli." *Volyno-Podilski arkheolohichni studii* 1 (1998): 286–294. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy, 2006. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. "Prykarpattia v druhii polovyni I tysiacholittia n. e.: naidavnishi kniazivstva." *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriiia istorychna* 45 (2010): 13–54. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. "Halytska zemlia i Vizantiia u XI–XIV st." *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk* 14–15 (2011): 37–60. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. *Halytsko-Volynski etiuudy*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy, 2011. (in Ukrainian).
- Voloshyn, Martsin, Piotrovskiy, Martsin, Florkevich, Ivona, i Grokhetskyi, Konrad. "Kompleks horodyshcha v Chermno: pidsumky arkheolohichnykh doslidzhen u 2013 rotsi. Poseleennia i mohylnyk Chermno-3 (arkheolohichniy analiz)." *Naukovi studii* 9 (2014): 226–260.
- Zakrzewski, Stanisław. *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski*. Lwów: Towarzystwo Popierania Nauki Polskiej z Funduszu Bolesława Orzechowicza, 1917.
- Zazuliak, Yurii. "Shliakhta Ruskoho voievodstva u XV st." *Dys. kand. ist. nauk, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*, 2004. (in Ukrainian).
- Zbior dokumentow malopolskich*. Wydał S. Kuraś. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969, cz. 3: Dokumenty z lat 1442–1450.

Стаття надійшла до редколегії 17.05.2016

Прийнята до друку 22.09.2016